

OSMANLI İLMİYESİ

Ekim 2003-Ocak 2006

Sunum Yapanlar:

Mefail Hızlı

Yaşar Sankaya

Esra Yakut

Jun Akiba

Ahmet Cihan

İlhami Yurdakul

Hazırlayan

Şeyma Şahinoğlu

Redaksiyon

N. Bilge Özel

**BİLİM
VE
SANAT
VAKFI**

Türkiye
Araştırmaları
Merkezi

BİLİM VE SANAT VAKFI

Türkiye Araştırmaları Merkezi 8

NOTLAR 13

Osmanlı İlimiyesi

Ağustos 2008

Vefa Cad. No. 56 34134 Vefa İstanbul

Tel 0212. 528 22 22 pbx

Faks 0212. 513 32 20

e-mail bisav@bisav.org.tr

www.bisav.org.tr

Türkiye Araştırmaları Merkezi

e-mail tam@bisav.org

Sunuş

Bilim Sanat Vakfı Türkiye Araştırmaları Merkezi bünyesinde gerçekleştirilen ve Osmanlı ilmiyesini konu edinen toplantıların neticesinde hazırlanan bu kitapçıkta altı konuşmanın dökümü yer almaktadır. Bu toplantılar çerçevesinde Osmanlı ilmiyesinin yapısı, bu yapıya dâhil olan mekanizmaların işleyişi üzerinde durulmuştur. Bu toplantılarda cevap aranan temel sorular, paradigma değişiminin yaşandığı bir dönemde Osmanlı ulemasının temel rolünün ne olduğu, ilmiye sınıfına mensup insanların yaşanan bu dönüşümde nasıl bir tavır alış sergiledikleri, böylesi bir dönemde din ve devlet ilişkilerinin nasıl bir seyir takip ettiği, yaşanan dönüşümler neticesinde ilmiye sınıfının en üst noktasındaki kişi olarak görülebilecek şeyhülislamın yetki ve sorumluluklarında ne gibi değişiklikler olduğu, 19. ve 20. yüzyılda şer'i hakimlik kurumunun nasıl bir yenilenme sürecine girdiği, yine aynı dönemde taşra - merkez ilişkilerinin Osmanlı ilmiye teşkilatında ne şekilde tezahür ettiği şeklinde özetlenebilir.

Mefail Hızlı, "Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Sıbyan Mektepleri" başlıklı çalışmasında bir kurum nasıl çalışılır sorusundan hareket ederek siciller üzerinden Bursa sıbyan mektepleri konusunu işlemede, sıbyan mekteplerinin yapısı, eğitim kalitesi ve öğrenci profili hakkında değerlendirmeler yapmaktadır.

Almanya'da Bochum Ruhr Üniversitesi'nde İslam Bilimleri, şarkiyat ve Pedagoji okuyan Yaşar Sarıkaya ise, "Ebu Said Muhammed el-Hadimî: Taşralı Bir Osmanlı Âliminin İlişkiler Ağı, Kariyeri ve Etkisi" başlıklı doktora çalışma-

sından hareketle Konya Hâdim'li bir ulema ailesine mensup olan el-Hadimî üzerinden, taşradaki bir Osmanlı âliminin merkezle ilişkisinin nasıl olduğunu incelemektedir. Bununla birlikte tezde Hadimî'nin şahsı üzerinden, bir âlimin özellikle de bir taşra aliminin kariyerinde hangi saiklerin ne derece etkili olduğu sorularına cevap aranmaya çalışılmıştır.

Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi öğretim üyelerinden Esra Yakut "Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din" isimli kitabı bağlamında klasik dönemdeki yapısı itibarıyla en çok tartışılan konulardan birisi olan şeyhülislamlık makamının nasıl ya da hangi tarihlerde ortaya çıktığı konusunu ele almaktadır. Bu kurumun geçirdiği dönüşüm ve özellikle eğitim alanında sahip olduğu yetki ve sorumluluklar bu çalışma çerçevesinde incelenmiştir.

"Osmanlı Devleti'nde Şer'i Hâkimler" başlıklı tezinde Jun Akiba, Osmanlı Devleti'nde önemli bir yere sahip başka bir kuruma –kadılık kurumuna- yer vermekte ve kadılık kurumunun, öneminin sadece yargı alanında değil idari ve mali alanda da büyük etkileri olduğundan yola çıkarak, Tanzimat'tan sonraki dönemde nizamiye mahkemelerinin kurulmasıyla şer'îye mahkemelerinin yetkilerinin sınırlandığını, ayrıca bürokrasinin gelişmesiyle şer'î hâkimlerin idari görevinin de azaldığını dile getirmektedir.

Ahmet Cihan, "Reform Çağında Osmanlı İlmîye Sınıfı" başlıklı çalışmasıyla Osmanlı'nın son döneminden, Cumhuriyet döneminin başına kadar ilmîye grubunun değişim karşısındaki tutumunun geriye doğru nasıl bir projeksiyona tabi tutulabileceğini irdelemektedir. İlmîye sınıfının değişim karşısında statükocu mu yoksa farklı pozisyonları koruyan bir yapı mı arz etmekte olduğunu incelemekte ve temel tezini ilmîye sınıfının bir kitle olduğu üzerinden geliştirmektedir.

Son olarak İlhami Yurdakul, Tanzimat sonrası ilmîye teşkilatındaki yenileşmeyi ele aldığı tez çalışmasında, mo-

dernleşme döneminde ilmiye teşkilatının kendi haline terk edilmediği, aksine Osmanlı idarî sisteminde yenileşmenin bir gereği olarak bütünüyle bir değişim geçirdiğini ileri sürmektedir.

Gerçekleştirilen bu toplantılar neticesinde Osmanlı ilmiye teşkilatını yol açıcı sorular ışığında yeniden okuyabilmek ve bu sorularla, yapılması umulan daha kapsamlı çalışmaların önünü açabilmek mümkün olabilmişse maksadımız hâsıl olmuş demektir.

Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Sıbyan Mektepleri

Mefail HIZLI*

Hoş geldiniz arkadaşlar. Bugün Bir Kitap Bir Yazar programımızın on yedinci kitabını tartışacağız. Bugünkü konuğumuz Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi bölümünden Prof. Dr. Mefail Hızlı. Daha önceki kitabı, İz Yayınları'ndan çıkan Bursa Medreseleri idi. Şimdiki kitap daha detay bir konu aslında: Sıbyan Mektepleri. Bugün Bursa Sıbyan Mektepleri kitabını tartışacağız. 1999 yılında Uludağ Üniversitesi Basımevinde basılmış bir kitap. Bu çalışmanın ayırt edici unsuru mahkeme sicilleri ve arşiv materyaline dayalı olması. Şimdiye kadar, eğitim ile ilgili olsun veya olmasın, kurumlar üzerine yapılan çalışmalarda sicil kayıtlarından yararlanıldığını hatırlamıyorum ben. Her halde yok da. Bu açıdan çok orijinal bir tarafı var kitabın. Ayrıntısını hocamızla konuşacağız. Ben kendisine veriyorum sözü.

Teşekkür ederim. Böyle bir davet vuku bulduğunda özellikle ve büyük bir heyecanla buraya geldiğimi söylemeliyim. Vakfın ismini duyuyorduk, ancak ilgili arkadaşlarla görüşme şansımız olmamıştı. Baktığım zaman pek de yanılmadığımı gördüm. Çok müesses dediğimiz, kelimenin tam doldurulmuş biçimini burada müşahade ettim. Allah yardımcınız olsun. Bugün bir kitap vesilesiyle burada bir aradayız. İşte Bursa, belki hem bir Anadolu şehri hem de aynı zamanda İstanbul'un bir banliyösü gibi. İki-üç saatte buraya rahatlıkla varılabiliyor. Fakat söylemek istediğim bir şey var. Yunus Bey takdim etti bunların dışında bir eserimiz daha var. Maalesef o da biraz yerel kaldığı için İstanbul'a istediğimiz ölçüde ulaştıramadık. Bursa'dan bir şeyler yapmak istiyor-

* Prof. Dr.: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi.

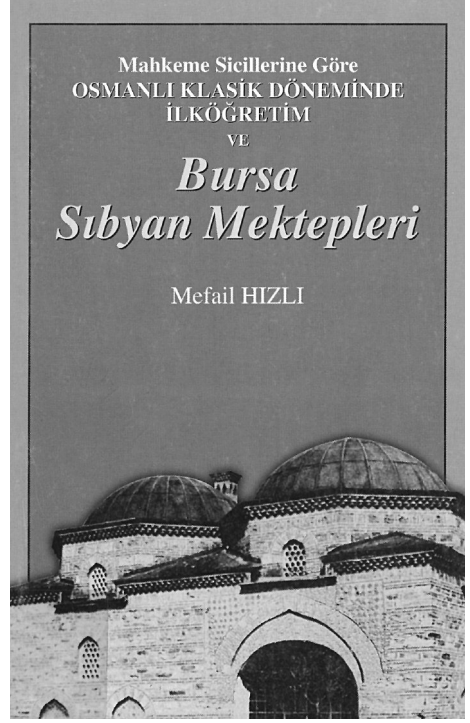
sunuz ama bunu ulaştırma konusunda güçlükler yaşanıyor. Bahsettiđim çalışma bence bunun medreseler boyutuyla ilgili iz dűřümünü oluşturuyor. Osmanlı klasik döneminde yine mahkeme sicilleri baz alınarak Bursa medreselerinde eğitim öğretim... Aslında bu tez bence çok daha orijinal, bunu řu anlamda söylüyorum, çünkü bu benim doktora tezimdi. Mahkeme sicillerinden yararlanılarak yapıldı bu çalışma doksan yedi yılında basıldı o çalışma. Aslında o çalışmayı ben gerçekten tartışmak isterim konunun ilgilileriyle, fakat böyle bir řey olamadı. Yani mutlaka buralara da ulaştı ama çok daha sınırlı kaldı.

Bursa Sıbyan Mekteplerine, girişi şöyle yapmış olalım. Sanırım yine tanıtıma bir teferruat bilgi ilave etmek lazım. Uludađ Üniversitesi İlahiyat Fakóltesini 1984 yılında bitirdim. Aynı yıl açılan araştırma görevliliği sınavlarında İslam Kurumları Tarihi Bilim dalında göreve başladım. Yani niçin müessese çalışıyoruz sorusunun cevabı biraz da burada yatıyor. İslam Müesseseleri Bilim dalında araştırma görevlisi olduğumuz için biraz da çizgi öyle belirlendi. 86 yılından itibaren o zamanlar çok yaygın olarak kullanılmayan arşivde çalışmaya başladım. İşte rahmetli Özal, 80'lerden itibaren böyle bir rűzgar estirdi. Bizim Bursa mahkeme sicilleri Bursa'da idi. řu anda Ankara'da Milli Kütüphanede bulunuyor. Doğrusu onlarla beř yıl boyunca geçirdiğim günlerin tadını hiçbir zaman unutamıyorum. Varaklarını, sayfalarını elinizde tutmak bambaşka bir duygu. Sicillerin bulunduğu ortamı da tasvir etmek lazım. Kitaplar müze kütüphanesindeydi. İnanın beř yüz yıl öncesine gidebileceğiniz güzel bir ortamı vardı. O dönemde başlayan bir çalışmanın uzantıları bunlar. Medreselerde eğitim öğretim diye daha sonra doktora tezini biraz daha genişletip bir çalışma haline dönüştürdük. Bu sıbyan mektepleri çalışması o araştırmalar sırasında tespit ettiğimiz ve çok da önemli gördüğümüz bir konunun doktora sonrasında çalışılmasıyla ortaya çıktı. Sıbyan mektepleri ismi de önemli, yani burada aslında kitabın kapağında epey bir kelime yığını var: *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim ve Bursa Sıbyan Mektebi*. Ama aslında birincisi bizim burada ele aldığımız řey mahkeme sicilleridir, internette takip edebildiğim kadarıyla řer'ie sicilleri üzerine seminerler oluyor burada. Bu da belki onun bir uzantısı olacak, bir kurum nasıl çalışılır, belki onun bir cevabıdır. Doktorada medreseler üzerinde çalışırken bazı notlar almaya başlamıştım. Adres diyoruz buna, yani hangi bilginin nerde oldu-

ğunu anlatan bir takım küçük bilgiler. Çok orijinal gördüğümüz bir takım bilgileri aynen aldık. Ve ondan sonra bunlardan yola çıkarak sıbyan mektepleri üzerinde bir çalışma yapılabilir mi diye sorduk ve tekrar girdik arşive. 1991 yılında gerek bizim gerekse Belediye gibi birtakım kurumların çok büyük karşı çıkışlarına rağmen bütün şer'îye sicillerini Ankara'ya topladılar. Ankara'ya gittik, sonra mikrofilmlerini getirdik bir takım yollarla. Mikrofilmden çalışan ve sıkıntısını bilen arkadaşlar vardır muhtemelen aramızda. Gerçekten çok yıpratıcı, çok zor bir iş. Eğer siciller üzerinde çalışıyorsanız bütün bunların hepsini göz önüne almak zorundasınız. Bir espri olsun diye söyleyeyim: Bu çalışmalar sırasında en az 5 kez gözlük değiştirdiğimi biliyorum.

Asistanlığa başladığım dönemlerde gözlük kullanmazdım. Buna rağmen hiç şikayetim yok, bunu da söyleyeyim. Aslında başka bir zorluk daha var. İlahiyat veya Edebiyat fakültelerinde Osmanlıca dersleri görülüyor. Mesela paleografi dersini biz görmemiştik. Yani arşiv deyince paleografidir karşınızdaki olan. Biraz ısrarlı bir şekilde, bazen deneme yapılmayla biz bunları çözdük. Şu an hasbelkader onun hocalığını yapıyorum fakültede. Ama nerden başladığı benim için çok önemli. Şu an Osmanlıca paleografi ve epigrafi derslerine elden geldiğince yardımcı olmaya çalışıyoruz arkadaşlarımızla.

Tekrar kitaba dönecek olursak; klasik dönem diye bir zaman sınırlaması da koyduk. Çünkü ilk etapta yaptığımız çalışmalarda Bursa mekteplerinin sayısı 100'ü aştı. Demek ki bu daha ileriye gitmemeli, belli bir yerde durmalı. Medreselerle ilgili de aynı zaman sınırlaması vardı. Ben aslında merakla acaba medreseler üzerinde bir takım çalışmalar var, bazı tekrarlar var; işte bunlarla birlikte mektepleri de düşünerek acaba bir eğitim müessesesini yani mektep artı medrese uzantısından oluşan bu eğitim müessesesini daha iyi nasıl anlayabiliriz soru-

sunu cevap aramaya çalıştım. Belki biraz bireysel bir merak ama çok ayrıntılar yakaladık. Bursa'da Halil İnalçık Beylerin katıldığı bir sempozyum yapılmıştı. Bu uluslararası sempozyumun değerlendirme toplantısında bir profesör Osmanlı eğitim sistemiyle ilgili bir takım şeyler söyledi fakat bunlar genellikle kitaplarda tekrarlanagelen derinliği olmayan yorumlardı. Osmanlılarda medrese eğitimini yerden yere vurmamakla kalmıyor, mekteple ilgili hiçbir şey olmadığını, mektep diye bir müessesenin olmadığını varsa bile çok anlamsız olduğunu belirtiyordu. Bende de tabii bir takım bilgiler var, bunlarla birlikte işte böylesine bir çalışma ortaya çıktı; bu çalışma burada bitmedi, elbette bunun devamını da hem medrese hem mektep bazında inşallah sürdürmek istiyoruz. Kolay bir şey değil bu, bir kişinin üstesinden geleceği gibi de değil, ama biz elimizden geleni yapmaya çalışıyoruz. Medreselerle ilgili bilgimiz Şehabettin Tekindağ, Osman Nuri Ergin gibi bir takım isimlerin verdiği bilgilerin çok ilerisine gitmiyor. Hüseyin Atay hocanın yaptığı çalışmalar ise daha çok son dönemleri mercek altına alan çalışmalar. Klasik döneme gitmek biraz zor bir şey. Niye Bursa mahkeme sicilleri? Çünkü Bursa mahkeme sicilleri Osmanlı tarihinin en eski sicillerini oluşturuyor. Fatih döneminden başlıyor. Hatta İstanbul'un anlaşılması Bursa'nın anlaşılmasıyla çok yakından alakalıdır. Yani İstanbul'da oluşunuzu da Bursa ile ilintilendirmek istiyorum, çok önemli olduğu için. İstanbul sıbyan mektepleri ve İstanbul medreselerini anlamak aslında onların da mutfağını oluşturan Bursa mekteplerini ve Bursa medreselerini anlamaktan geçiyor. Peki İstanbul'un istisnaları yok mu? Elbette vardır. Yani tetimme dediğimiz Fatih Sultan Mehmed'in, Kanuni Sultan Süleyman'ın kurduğu biraz daha özel medreseleri bir tarafa bırakarak söylüyorum, atmıştı medreselere kadarki sistem sadece Anadolu'da değil, Suriye'ye gidin, Rumeli'ye gidin. Osmanlı coğrafyasının neresine giderseniz gidin değişmiyor. Aynı şey mektepler bazında da öyledir. Doğrusu sadece Fatih'in vakfiyelerinde ya da Sultan Bayezid'in vakfiyelerinde yer alan bilgilerle bir mektep kurumunu algılamanın çok zor olduğunu düşünüyorum. Çok basit bir takım şeyler söylenebilir. Yani muallim akıllı olacak, muallim edepli olacak, muallim bilgili olacak, bunların devamında işte efendim belki tedrisatın içeriği ile ilgili değil de haftada bir gün iki gün olacak gibi ifadelerin dışında bilgiler bulamayacaksınız. Bu,

medreseler için de böyledir, mektepler için de böyledir. Tekrar yine kitabın çizgisine gelelim. Böyle bir konunun tespiti belki biraz tepkisel oldu. Biraz önce aktardığım gibi, Osmanlılarda mektepten bahsedilemez şeklindeki yorumların aksini ispatlama olarak da düşünebilirsiniz bu çalışmayı. Fakat sadece tepki koymak için değil aynı zamanda böyle bir müessesenin varlığını doktora tezi sırasında fark ettiğim ve bunun da birilerine duyurma ihtiyacını hissettiğim için böyle bir çalışma yaptım. Bu çalışmada Osmanlılarda bir ilköğretimden bahsedilebileceğini ortaya koyduk. Bursa-İstanbul-Konya-Kayseri gibi merkezlerde yapılacak çalışmalar, ben inanıyorum ki, yine şer'îye sicilleri veya mahkeme sicilleri baz alınırsa, çok farklı bir tablo ortaya çıkarmayacaktır. Aşağı yukarı ilköğretim sisteminin bu tarzda olduğunu söyleyebiliriz. Peki, bununla mı kaldı. Bunun ikinci boyutu var tabii ki; klasik dönemden yani XVII. yüzyıldan itibaren, özellikle XVIII. yüzyılda Tanzimat ve sonrasında, bir takım değişiklikler oldu ama bizim kitabın kapsadığı alan o dönemle ilgili değil. Böyle bir çalışmayı ortaya koyarken, doğrusu cesaretili olup olmama konusunda tereddütler yaşadım. Tabii ki belgeleri buldukça cesaret biraz daha heyecana dönüştü ve o belgelerden yola çıkılarak bir müessesenin ortaya çıkartılabileceğine ilişkin kanaatimiz pekişti. Peki bu konuda daha önce yapılan çalışmalar yok muydu sorusu akla gelebilir. Elbette vardı. İstanbul sıbyan mektepleri üzerine 1968 Özgönül Aksoy tarafından yapılan *Osmanlı Devri Sıbyan Mektepleri Üzerine Bir İnceleme* isimli bir çalışma var. Peki ne yapmış ben ona da baktım. Bu çalışma daha çok sanat tarihi bağlamında yapılmış. Biraz daha katalog bilgileri, yapının durumu, nerde bulunduğu ile alakalı bilgileri içeriyor. İstanbul sıbyan mektepleri üzerine yine de kesinlikle çok önemli gördüğüm bir çalışma. Burada verdiği bazı bilgilerin bize de ufuk açtığı olmuştur. Onu ifade etmeliyim. Osman Nuri Ergin'in kitaplarına baktığınız zaman karşınıza bir-iki sayfadan fazla bilgi çıkmayacağını göreceksiniz. Sadece Osman Nuri Ergin değil, bunun dışında eğitim tarihi ile ilgili yazılmış kitapların neredeyse tamamına bakın, yarım sayfayla üç sayfa arasında bilgiler vermektedir ki bu üç sayfalık bilgiler de genellikle bahsettiğim klasik dönem sonrasındaki boyutuyla ilgilidir. O sebeple Osmanlı klasik dönemi daha da önem kazanıyor. Bir diğer isim olarak Kamil Kepecioğlu'nu hatırlamamız lazım. Merhum, Başbakanlık

arşivinde önemli bir isim. *Bursa Kütüğü* diye bir çalışması var, arşivden faydalanarak yazdığı. Arşiv, Bursa mahkeme sicilleri, İstanbul Başbakanlık arşivi ve buna benzer bir takım kendisinin ulaşabildiği bazı vakfiyeler vs.den müteşekkil dört ciltlik bir eserden bahsediyorum, Bursa ile ilgili gerçekten önemli bir çalışma. Kepecioğlu'nun dışında Bursa üzerinde çalışma yapan bazı isimler var, Kazım Baykal, bu da merhum. Kendisiyle arşivde tanışma mutluluğuna eriştim, Kazım Baykal gerçekten gayretli birisi. Bursa tarihi, özellikle anıtlar tarihi üzerine *Bursa Anıtları* diye bir eseri var, *Bursa'da Ulu Cami* diye bir eseri var. Bunlar yayınlanmış eserler ve bunlar bence isterse İstanbul üzerine çalışma yapıyor olsun ihmal edilmemesi gereken kitaplardır. Yine pek çok kaynakta yer verilen, A. Memduh Turgut Koyunluoğlu'nun 1939'larda yaptığı *İznik ve Bursa Tarihi* diye bir çalışması var. Bu da o dönemde kendi gördüğü bilgilere bizim ulaşmamız bakımından önemli idi. Genelde bilgilerin XVII. yüzyıl sonrasına sarkması bizi sıkıntılara soktu ama... Bununla birlikte biz vefeyatnamelerden faydalandık. Vefeyatnamelere biyografi kaynakları demek lazım. *Ravza-yı Evliyâ* diye bizim yayına hazırladığımız ve 2000 yılında basılan bir çalışma varı. Şu anda Bursa vefeyatlarının tarihsel bakımdan ilkinin oluşturuyor. İkincisi, ki çok önemli, İsmail Belig'in *Güldeste*'si. Şu anda edebiyatçı bir arkadaşımız birlikte onun üzerinde çalışıyoruz. Bu da herhalde 2009 yılında yayınlanır diye düşünüyoruz Allah nasip ederse. Arkadaşlar tabii ki ben bir yere kadar konuştum aslında konuşulacak çok şeyler var. Ben epey notlar aldım ama sizin de katkılarınızı ve sorularınızı özellikle merak ediyorum. Kitabın Bursa ile sınırlı oluşu zaman itibarıyla klasik dönemi ele alışı biraz önce bahsettiğim sebeplere mebni. Çok daha geniş bir dönem yaydığınız zaman problemler de kendiliğinden çıkıyor. Aslında soru şu: Osmanlılarda bir eğitim öğretim müessesesi var mı? Var. Peki klasik dönem sonunda ki XVI. Yüzyıldan, Osmanlı'nın ihtişamından bahsediyoruz, bu ihtişama nasıl ulaşıldı, nasıl bir durumdaydı? Bunun ortaya çıkartılması bence çok önemliydi. Bizim yapabildiğimiz şey de bunu ortaya koymaktı. İstanbul ve Edirne'nin öncesinde Bursa'nın ilk başkent oluşu, yetmiş yıllık uzun bir dönemdir bu, Bursa'yı bu anlamda İstanbul'un mutfağı konumuna getirmiştir. Yani bir çok kurum bakımından, medreseler ve mektepler bakımından da önemli bir mutfak olmuştur

Bursa. Çalışmayı Bursa ile sınırlı tutuşumuzun bir başka nedeni daha var, onu da hatırlatmadan edemeyeceğim Allah rahmet eylesin Bekir Kütükoğlu Hoca yüksek lisans tez sırasında kendisine alternatiflerden oluşan bir liste ile gittiğimde benim Bursa'dan geldiğimi duyunca "Me-fail" dedi "sen Bursa'da doğmuşsan (bu arada Bursa doğumlu olmakla birlikte aslen Üsküp kökenli olduğumuzu ifade edeyim, annem babam 56'da gelmişler Allah rahmet eylesin her ikisine de) senin Bursa'ya bir vefa borcun olmalı. Ve senin yapacağın çalışmalar Bursa ile ilgili olmalı" dedi ve bana aslında adresi gösteren de o oldu. Şer'îye sicillerinden benim haberim bile yok. O zamanki şartlar 84-85'lerden bahsediyorum. Yani şer'îye sicilleri nedir ne değildir bunlardan haberimiz yok. Sonra geldik o heyecanla biraz da galiba duası da müstecâb oldu anlaşılan. Oradan başladı ve hâlâ devam ediyor. İnşallah bundan sonra da böyle devam edecek.

O da Bursa doğumlu ya ondan beklenir diyorsunuz öyle mi?...

Biz sıbyan mektepleri ile ilgili bu çalışmayı yaparken, şer'îye sicillerini de gördüğünüzü var sayarak söylüyorum, iki yüz tane defter taramamız gerekti, yani klasik dönem dediğiniz zaman iki yüz defteri göz önüne almanız gerekiyor.

İlk tarih neydi defterlerde?

860/1455'tir. İlk defterdir bu ve ilk defter A199 tarihini taşıyor. Bursa şer'îye sicilleri ile ilgili ben bir rehber de hazırladım. Fakülte dergisinin son sayısında yayınlandı. Bazı kaynaklarda değişik rakamlar görülebilirsiniz eski kayıtlar yeni kayıtlar bunların hepsinin problemlerinin çözüldüğü bir rehber bu. Böyle bir çalışmanın içeriğini oluştururken tabii ki bir takım boşluklar oluşuyor, sicillerde ne kadar bilgi bulursanız bulun o içeriğin tamamını doldurmaya maalesef yetmiyor. Bu durumda ikinci dereceden kaynakları kullanmak durumunda kalıyorsunuz. Ama bu iki yüz defter konusunda birazcık inat edebilirim. Şu anlamda söylüyorum, inanın satır satır okumazsanız zaten bunları elde etme şansınız olmuyor. Yani belge bazen kıyıda köşede kalmış bir tarzda yazılmış olabiliyor. Şer'îye sicillerinin en büyük problemi hiç alakası olmayan bir belgeden mektep tarihi için bazı veriler elde etme şansını vermesidir veya sıkıntısını barındırmasıdır. Çok zor bir şey yani, size daha ilk kelime-

lerden itibaren bu belgeyi al mutlaka değerlendirisin tarzında bir cesaret vermiyor. çok zor olduğunu biliyorum. bazen şuhudu'l-hal yani oradaki hadiseye şahit olanların isimlerinden bile yola çıkarak bazı bilgilere ulaştığımızı söylemek isterim. Kolay bir şey değil gerçekten. Müessesese çalışmak gerçekten zor. Ama eğer yapılabilirse düzenlenebilirse elbette güzel sonuçlara ulaşılabilir. Kitabı okuduğunuzu içeriğini gördüğünüzü düşünerek ben bu toplantıda aslında kitabın içeriğini tamamen anlatmayı pek fazla düşünmüyorum. Buradaki içerik daha önce medreselerden de aldığımız cesaretle aşağı yukarı mihveri o tarzda tutarak hazırlandı. Belli başlı konular nedir? Mektep, öğrenciler, muallim, idari personel, öğrenciler ve bir de öğretim programı. Şu anda bile eğitimle ilgili bir şey konuşmak istesenez bu eksen üzerinde konuşmak zorunda kalıyorsunuz. Biz de genelde bunu bozmadan içeriğini de bulabildiğimiz ölçüde ele almaya gayret ettik. Ben yine içeriğini es geçerek Yunus Bey eğer arzu edilirse...

Yani sizin vurgulamak istediğiniz şey varsa onları söyleyebilirsiniz yoksa sorun yok

Belki soru cevap faslında ben bazı şeyler söyleyebilirim. Kaynakları konusunda şer'îye sicillerinin dışında bir iki şey daha söyleyeyim. Şer'îye sicillerini biraz genel bir kavram olarak alırsak eğer onlar içerisinde vakfiyeler de var, vakfiye suretleri de var. Medrese tarihi için de inanın ilk defa şu ana kadar hiç bulunmayan o vakfiyeleri, suretleri sicillere geçirilmesi sebebiyle elde ettik. Yani medreselerle ilgili Mustafa Bilgi Hoca'nın yaptığı Cahid Baltacı Hoca'nın yaptığı çalışmalar var ve bir takım vakfiyeler var eserlerin sonundaki eklerde. Onların dışında bizim ulaşabildiklerimiz oldu, kaldı ki siz böyle bir çalışmayı bir vakfiye bulmadan derslerle ilgili bir bölüm açamazsınız. Vakfiyeyi bulmak zorundasınız. Ve eğer alanını klasik dönemse bunu XVI. yüzyıla kadarki kısımda bulacaksınız. Bu mahkeme sicillerinde vakfiyelere de ulaştığımızı anlatmaya çalışıyorum.

Şu anda Vakıflar Genel Müdürlüğünün bir arşivi varmış ulaşabilmeniz açısından söylüyorum. Tasnif edilmemiş vakıflara ait bol miktarda arşiv belgesi varmış. Bu belki size faydası olur. Arşivi incerseniz şu anda tasnifsiz duruyormuş.

Biliyorum evet.

İstanbul'da değil mi?

Hayır Ankara'da ve hiçbir zaman açılmamış ayrı bir depoda duruyormuş. Onu tasnif etmeye çalışıyorlar şu anda.

Orda var fakat şu anda onlardan istifade etmenin kolay olmadığını söylemeliyim.

Onların içeriklerini yazan bir defter var galiba. Hangi vakfiye hangi konuyu içeriyor özet şeklinde belirtiyormuş.

Bursa'da eğer bütün vakfiyelerin Bursa'daki suretlerinin yandığı bir yangın yaşanmasaydı zaten Vakıflar Genel Müdürlüğüne de ihtiyaç olmayacaktı. Şer'îye sicilleri böyle bir şans veriyor. Yani Vakıflar Genel Müdürlüğünde de olmayabilir. Dört beş satırlık vakfiye de var. Bunlar belki Vakıflar Genel Müdürlüğünde olmayabilir. Orada transkripsiyonu yapılan vakfiyeleri görmüşsünüzdür. Çok hatalı. Bir kere onu akademik olarak bir çalışmanın arkasına koymayı kesinlikle doğru değil. Çünkü oradakiler sadece okuyorlar. Bazen yanlış okuyuşlar falan var. Ama bir yazının nasıl gösterileceği de ayrı bir uzmanlık. Bir eski dönem Osmanlı diliyle yazılmış bir metin nasıl gösteriliyor. Basit olmadığını söylüyorum okumak kadar yazmak da zor diyorum. Oradakilerden bende epey doküman var. Vakıflar Genel Müdürlüğünden değişik amaçlarla bana ulaşan. Oradan istediğimiz tarzda faydalanamadık, yani onu söyleyebilirim. Yine şer'îye sicillerini bir genel şemsiye olarak düşünürsek arkadaşlar, muhasebe defterleri var, Evkaf Muhasebe Defterleri. Bir mektebin vakıf muhasebe defteri bize bazı bilgiler veriyor. Muallimine, halifesine ne kadar verildiğini öğreniyorsunuz. Öğrencilere burs bağlanmışsa ne kadar verildiğine dair kayıt düşülmüş. Ramazan ayında veya bunun dışında elbise veya benzeri bir takım aynî yardımlar yapıp yapılmadığı gibi bilgilere ulaşabiliyoruz Evkaf Muhasebe Defterlerinde. Bunlar da mutlaka gözden geçirilmeli. Peki biz neler elde ettik bulgu olarak bu çalışmanın sonrasında. Belki içerikle ilgili de bilgiler vermiş olacağız. Teker teker bu mahkeme sicillerine geçmesi hasebiyle tesbit ettiğimiz 134 tane mektep var. Geçmemiş olanları da hesaba katarsak tahminen 150 civarında mektebin varlığından bahsedebiliriz. 150'den aşağı kalmaz bu. 150 sadece bir tahmindir. Medreselerde biz 50'sini de tesbit ettik. Yani Bursa medreseleri konusunda yapılan çalışmalar var. Cahid Baltacı veya Mustafa Bilge veya Ekrem Hakkı Ayverdi'nin fark edemedikleri du-

rumları da arşivden dolayı öğrendik. Bazen eserin dipnotlarında tartıştığımız konular oldu. Yani arşivin verdiği bilgilerle onların da bazı bilgilerini düzeltme şansı elde ettik. 134-150 civarında mektep 50 tane de medrese. Bu 50 medresenin yaklaşık üçte biri bizim şu anda düşündüğümüz üniversite boyutunda diğerleri ortaokul lise düzeyinde aşağı yukarı baktığınız zaman tabandan tavana doğru bir piramit oluştu. Yani çok genel sayıdaki bu mekteplerin mezunları 20'li medreselerle başlıyorlar, sonra kademe kademe ilerliyorlar. İstanbul'da Süleymaniye Darü'l-Hadis'i en üst seviyedir. Bursa'da yok tabii ki. Yani bir doktora seviyesinde kabul ediliyor. Bunlar hep tartışmalı konular. Hüseyin Atay Hoca da aynı şeyi söylüyor. Ben buna tamamen katılmıyorum. Aslında anakronizme düşmemek lazım. Her şeyi kendi döneminde ele almak lazım. Niye biz doktora benzetiyoruz. Doktora şu anda var. Yani daha önce, mesela 150 sene önce doktoradan bahsedilmiyordu. O dönemde bunun değerini düşüren bir unsur değil bu. Kendi döneminde Süleymaniye Darü'l-hadis'inde okumak Bursa için söylersek Sultaniye'de okumak gibidir. Bursa Sultaniye Medresesi, Çelebi Mehmed'in yaptırdığı medrese, döneminin bir numaralı medresesi. Hatta Kepecioğlu da sanırım bahsediyor Orta Asya'dan gelip bu medreselerde okuyan kişiler hava atıyorlarmış ben Sultaniye'de okudum diye. Bursa'da padişahların kurdukları medreseler lise seviyesinde değil, bunu bileceğiz. Yani selâtin medreseleri üniversite seviyesinde eğitim veriyorlar. Diğerleri işte o bahsettiğim piramidi eğitim anlamında da olması gereken resmi yakalayabildiğimizi düşünüyorum. Bu mekteplerin bir kere bizim Osmanlı'da var olan ve halen devam eden bir vakıf anlayışıyla da çok paralel gittiğini söylememiz lazım. Bu kadar medrese kuruldu. 6-7 tanesini belki sultanlar ve hanedana mensup kişiler kurdu, diğerleri halk tarafından kuruldu. Mekteplerde bu çok daha fazla. Halkın içerisinde eğer bir ayırım yapılacaksa tüccarlar özellikle ilgi göstermişlerdir. Sonra ilim adamları. Bir müderris mektep kuruyor. Yani kazandıkları para da fena değil tabii ki. Şu anda Amerika'da bir profesör ne kadar alıyordur. 5000-6000 dolar-dan aşağı değildir muhtemelen. Bu rakama uygun bir alım gücüne Osmanlı müderrisleri, özellikle üst düzey müderrisler için söylüyorum, rahatlıkla sahip idiler. Daha bir çok farklı avantaj sağlayan imkanları da vardı. Onlar medreseyle ilgili konular. İlim adamları ve daha sonra sul-

tan ve hanedana mensup kişiler mekteplerin inşasına katkıda bulunuyorlardı. Halkın büyük teveccühü var diyoruz. Bazılarının parası var yapıyor. Bazıları istiyor yapamıyor. Bu durumda ne oluyor. Bir ünitesi ile ilgili katkıda bulunuyor. Bu özelliği medreselerde de gördük, mekteplerde de var. Yani medresenin mesela kömüre ihtiyacı var. Bir kişi bu medresenin bütün kömürünü ben karşılıyorum diyor. Vakıf kuruyor bunun için yani biraz daha alt birim gibi düşünebiliriz. Mektepler için de aynı şey söz konusu. Mektep binalarının ayakta kalabilmesi kolay bir şey değil. Mutlaka bazen tamir bazen bir takım ilavelerde bulunulması gerekiyor. Osmanlılar bunu çok güzel bir sistemle halletmişler. Bunu fakülte dergilerinden birinde yayınlamıştık. Vakıf sisteminde şu ana kadar tespit edilemeyen bir konu, "rakabe" konusu. Onu da bir makale halinde hazırladık. Rakabe ne demek? Var sayalım ki burası bir mektep. Hepimiz çalışıyoruz mektebin artık neredeyse yıkılmaya yüz tuttuğunu görüyoruz. Bu kurumun ayakta kalabilmesi gerekiyor. Biz gerekirse bir süre maaş almıyoruz. Önce buranın tamiri, onarımı, ayakta kalması gerekiyor sonra vakfın müsaadesi ölçüsünde size yevmiyeleriniz veriliyor. Bu şekilde o kurum da yüzyıllar boyu ayakta kalıyor. Genellikle külliye-ler etrafında yoğunlaştığını görüyoruz medreseler de öyledir. Muallimlere verilen maaş hiçbir zaman müderrislerle mukayese edilmemeli. Ama bir muallimin aldığı yevmiye bir imamınkinden iki kat fazla idi. Her mektepte mutlaka halife olacak diye bir kaide yok. Bu biraz ekonomik duruma bağlı. Enteresan bir hadise, şu anda aile birlikleri var ilkokullardaki okul aile birlikleri. Bir hanım genellikle başkanı oluyor, sonra da velilerle temasa geçilerek faaliyet icra ediliyor. O dönemde de ciddi bir duyarlılık olduğunu görüyoruz. Mahalle halkı bir mektepte bazı şeyler yanlış gidiyorsa bir muallim beklenen şeyin dışında bir tavır bir hareket sergiliyorsa bunu hemen şikayet ediyor. Öylesine enteresan ki şer'iyecillerini şöyle algılamak lazım. Abartılı bulacaksınız bu sözümü ama, adeta birisinin başı ağrıyorsa gidip ağrısının nedenini öğrendiği ya da şikâyet ettiği bir yer. Her şey geçiyor mahkeme sicillerine. Bir disiplin anlayışı. Ne kadar yanlıştır bizim şu anda kitaplarda makalelerde zikredilen. "Falaka" adıyla Ahmet Rasim kitap yazmış. Bakın bütün bu bilgiler Osmanlı'nın son iki yüzyılından hareketle yazılıyor. Daha öncesiyle ilgili mahkemelere yansıyan davalar olduğunu biliyoruz. Ama o dönemde

hiçbir veli mahkemeye muallim vurmuş etmiş diye başvuruda bulunmuyor. Böyle bir şey olsa mutlaka başvururdu. Peki, bunun cevabı ne olabilir. Cevabı ya o dönemde bu tür şeyler kanıksanıyor, çok fazla önemsenmiyor. Veyahut da böyle bir şey olmadı da o yüzden mahkemeye intikal etmemiştir. Yazılan şeyler var son dönemde özellikle mektepler yazılacaksa en fazla fotoğrafı çekilen yer burası. Biraz karikatürize edilecek yerler var, kızsız elleri bağlanıyor, erkekse ayakları bağlanıyor. Sonra bilmem şu kadar vuruluyor, bilmem tuza konuluyor. Bu kadar işkence olur mu? Kaldı ki bakın öylesine bir takım pedagojik şeyler de önemsenmiş ki; mektepler medrese binası olarak değil ev binası olarak inşa edilmişlerdir. Eve benziyorlar. Yani çocuk evden ayrılıyor. Kaç yaşında 6-7 bazen biraz daha aşağı inebilir bu yaş. Bakın *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri, Hatıralar Yorumlar Tetkikler* diye bir kitap çıktı göreniniz oldu mu bilmiyorum. İsmail Kara ile Ali Birinci öyle zannediyorum derlediler. Sadece onun önsözünde bir bilgi var. Sadece bir tane hadiseden bahsediyor. Bir tane hadise olabilir. Zinadan dolayı taşlanan için de bir örnek var ama 600 yıldan bahsediyoruz arkadaşlar. Öteki de öyledir. Mahalle mekteplerinde işte birisinin bir şikayeti olmuş. Bundan hareketle o dönemlerde de olmuştur tarzında bir yorumla bir hükme gidilmemesi lazım. Öğrenci sayıları konusu da biraz mekteplerin büyüklüğü ile orantılı. 10-60 arası değişen sayılarda öğrencinin olduğunu biliyoruz. Ders programı ile ilgili neler vardı. Genellikle söylenen şey Kuran Kursu gibi oldukları, buralarda sadece Kuran öğretildiği şeklindedir. Olur mu, bu kadar basit değil. Vakfiyeleri o sebeple önemsiyorum ben. Vakfiyeler bir tüzüktür. Buna göre hareket edeceksiniz. Birincisi, yazı yazma var, ikincisi matematik var. Günlük hayatta neler gerekiyorsa bunlar verilmiş. Biraz pragmatik davrandıklarını düşünüyorum. Başka neler verilmiş, muamelat dediğimiz günlük hayatla ilgili problemlerin üstesinden gelmeyi amaçlayan şeyler; ahlak, edep dediğimiz bilgiler verilmiş. Belki en enteresani, bizim dinler tarihi hocaları ile bunları tartıştık, onlar da enteresani buldular, İlmü'l-edyan dediğimiz dinlerle ilgili bilgiler veriliyor. Ben çok fazla ileri gittiğimin farkındayım, 45 dakika denilmişti bana, ama biraz uzattık galiba özür diliyorum. Öneri olarak şunu söylüyorum. Bu konu önemli bir konu bunun devam ettirilmesi lazım. Değişik şehirlerden bize gelip de medreselerle ilgili

çalışma yapan arkadaşlar oldu. Bazı tezler oldu, onlara yardımcı olma-ya çalıştık. İstanbul'da Bekir Bey'in hanımı Mübahat Kütükoğlu'nun yaptığı çalışmalar var. Klasik döneme İstanbul'da da inilmiş değil. Fakat en değerli bilgilerin olduğu alan diye düşünüyorum. Bu konuda hem medrese hem mektep konusunda boşluk var. Bunun Anadolu'da birkaç yerde Konya, Kayseri, Erzurum gibi ekol olmuş yerlerde, İstanbul, Edirne gibi yerlerde yapılması gerektiğini düşünüyorum. İnşallah böyle gayretli arkadaşlar buluruz da onlarla birlikte hepsini bir araya getirip net şeyler söylememiz mümkün olabilir. Çok teşekkür ediyorum.

Bu mekteplere devam edenlerin bir oranı var mı yani diyelim nüfusun kaçta kaç çocuklarını gönderiyor.

Ona devam ederek benim de bir sorum vardı. Yüz elli civarında mektep ve elli tane medrese vardı dediniz. Acaba bunlar aynı anda aktif olarak faaliyette miler? Yoksa bu 150-200 yıllık periyoda yayılmış bir rakam mı? Çünkü 150 mektep olsa ve her birinde otuzar kişi olsa 4-5 bin kişi demek bu.

Eğer öyleyse çok iyi bir rakam söylediniz. Bakın Yavuz Sultan Selim döneminde Bursa'nın, kesin bilgiler olmamakla beraber, 30-35 bin civarında bir nüfusu olduğu söyleniyor. 5000 diyorsanız az bir rakam değil. Bu çalışmada dikkatinizi çekmiştir sanıyorum. 1455 tarihinden başlıyor ama ağırlık XVI. yüzyıl ile ilgili belgelerdedir. Yani bir asır içindeki bu sayının ben çok düşük olacağı kanaatinde değilim. 1300 ile 1460 arasındaki kısımda sadece daha önce var olduğuna dair işaretleri bulmuşsak eğer, o döneme ait olduğunu düşünüyoruz. Çünkü belge yok. Belki vefeyatname gibi kaynaklarda bulabilirsiniz. Bununla beraber o dönemdeki nüfusa göre bu sayının çok az olmadığını düşünüyorum.

Bunlar sadece kitapta da belirtiliyor fakirler için yetimler için açılmış mektepler bunlar. Vakfiyelerde özellikle vurgu yapılıyor. Belirli bir gelirin üzerinde olan tabaka büyük bir ihtimalle bunlara değil de özel hocalara falan gönderiliyor.

Elbette, ona da değindik zaten.

Bu durumda bu 4-5 bin talebe, eğer 150 mektep aynı anda açıksa muhtemelen o kadar talebe ailesinin nüfusu vardır. Yani bunlar sadece fakir ve yetim olanlar. Belki dışarıdan gelenleri de hesaba katmak lazım.

Bu sadece şehir merkezi. Tabii ki biraz daha dikkatli bakılırsa şöyle bir şey söylemem gerekir. Yani fakir ve yetimler öncelikli ama diğerlerinin yararlanmaması ile alakalı bir şey yok. Biraz da dini bir takım beklentiler var. Özellikle onlara yapılmış bir yardım olarak düşünürseniz Allah katındaki ecrini de dikkate alabilirsiniz. Bunların yardıma ihtiyacı olduğunu biliyoruz. Bunların kollarını kullanması lazım, ama diğerlerinin gidememesi gibi bir durum söz konusu değil.

Ama onları tesbit edemiyoruz. Yani özel...

Özel öğretmenlerin varlığı biliniyor. Ama bunun ne kadar olduğunu bilmiyoruz. Fakat bildiğimiz başka bir şey var. Sadece mekteplerde değil, medreselerin dersiamları dediğimiz camilerde ders verenler var ya da cami, tekke, zaviye gibi yerlerde ilkokul talebelerine, ne kadar düzenli olduğunu bilmemekle birlikte, eğitim verilebildiğini biliyoruz. Bunlar çok net değil. Net olan bizim ulaşabildiklerimiz. Net olmayınca da bunu söylemeniz çok mümkün değil.

XVI. yüzyılda okuma yazma oranının %1 -%2 denilmesinin bu rakamlarla hiçbir anlamı kalmıyor.

Ama orası şehir merkezi onu göz önünde bulundurmamak lazım. Yani ne kadarı şehirde yaşıyor, ne kadarı kırsalda yaşıyor.

Zaten köylerin hiçbir kaydı olmadığı için biz hep şehirleri dikkate alarak bu okur yazarlık düşük falan diyoruz ama buradan bu çıkmıyor.

Köylerde de mektepler var. Köylerde mektep olmadığı sonucu çıkmaz buradan. Özellikle bazı ilçelerle ilgili siciller var. Mesela Mustafakemalpaşa. Onlara ayrıca bakmak lazım, ama o konuda ben de net bir şey söyleyemiyorum.

Ben bu yazma öğretimi konusunda bir soru sormak istiyorum. Bu 150 mektep için herhalde 150 tane vakfiye gördünüz siz.

Hepsini değil. Görebildiklerimiz oldu. Şu anda sayısını bilmiyorum.

100 tanesini görmüş müsünüzdür?

Hayır o kadar değil. 15-20 tanesini görmüşüzdür. Hepsini bulmanız mümkün değil ki.

Okutulan dersleri vakfiyeden mi tesbit ettiniz.

Vakfiyeden.

Bu gördüğünüz bütün vakfiyelerde yazma dersi zikrediliyor mu?

Büyük ölçüde zikrediliyor. Yani önce Kuran-ı kerim olmak şartıyla.

Ben 19. yy medreseleri üzerine çalışıyorum. Orada yazmanın talebe tarafından nerde öğrenildiği konusunda, belki benim kabiliyetsizliğim, net bir bilgiye ulaşamadım. Mekteb-i Nüvvab açılıyor 1840-50 yıllarında orada yazma dersi var. O bazı şeyler uyandırıyor acaba genelde öğrencilerde yazma bilgisi yok da orda mı öğretiliyor. Acaba bütün sıbyan mekteplerinde yazma öğretiliyor orda daha geniş bir şey mi öğretiliyor. Yoksa kimisinde öğretiliyor kimisinde öğretilmiyor mu?

Ben size emin olarak söyleyebilirim ki kitabet vakfiyede zikrediliyor. Şimdi ben bütün vakfiyeleri görme şansımız olamayınca sadece gördüklerimizden hareketle bir şey söylemek istiyorum. Fakat benim için bir tane vakfiyede geçmiş olması bile önemli. O dönemde böyle bir şeyin varlığı çok önemli ve bu bence diğerlerine de örnek oluyor. Bir vâkif gidip de bu tür şeyleri resmi bir yazıya dönüştürdüğü sırada hatırlamayabilir. Hatırlayanları da görüyoruz. İlmü'l-Edyan, Kitabet, Tâlim-i Fıkh diyor, bakın buraya kadar varmış, ilmihal diye algılamak lazım bunu yoksa dört mezhebin ayrıntılarının anlatılamadığını hepimiz biliyoruz ama bir kişiye gündelik hayatta verilebilecek bilgilerdir bunlar, kitabet kelimesinin ben vakfiyede geçtiğini hatırlıyorum, gerçekten enteresan bunlar.

Muallim nasıl yetişiyor? Muallim olmak için bir medrese eğitimi almış olmak gerekiyor mu? Gene ben kendi dönemimden bir şeyler hatırlıyorum. Harput ve Trabzon'da bayan muallimlerden bahsediliyor. En azından o yörelerde muallim olmak için medrese eğitimi şart değil gibi görünüyor.

Zaten daru'l-muallimatlar var ya. Yani bayanlar için zaten öyle yerler açıldı. Ben yine klasik döneme çekeyim konuyu. O dönemde bir ke-re medrese mezunu olmayan kişilere böyle bir görevin verilmediğini biliyoruz. Fatih bunun için özel bir yer açtı. Yani öğretmen yetiştirmek üzere bir medrese. Ama bunun seviyesi tartışılıyor.

1950'lerde bayan muallim olması Harput'ta veya Trabzon'da zannetmiyorum ki Muallimat'dan gelmiş birisi olsun. İshak Sunguroğlu'nun kitabında var, yani yaşlı bir bayandan bahsediyor. Çok sertti şuydu buydu falan diyor. Belki Trabzon'daki daru'l-muallimattan çıkmış bir hoca hanım olabilir ama Harput'takinin Darulmuallimattan çıkmış olduğunu sanmıyorum.

Oğlan mektepleri ve kız mektepleri diye bir ayrım var mı?

Yok hayır. Ayrı olduğunu söyleyen hiç kimse yok. Yani o yaşıta çocuklarda zaten öyle haremlik selamlık olabilecek bir yaş olmadığı için bir problem oluşturmuyor. Aslında belki bunun ötesindeki sorular daha önemli. Fakat bu soruların cevabını çok net bulamıyoruz. Şimdilik bulamıyoruz. O yüzden ben çalışılması lazım diyorum. Peki kızlar ne yapıyordu sıbyan mektebinden sonra? Bu sorusunun cevabı şu anda verilmiş değil. Ben, şu ana kadarki bilgilerime göre, e şöyle bir sonuç çıkartıyorum, ama bunun referansını gösterme kudretim yok. Belki bir gün olacak bu. Erkekler için problem yok, bayanlar ne olacak? Bayanların okula devam etmemeleri o dönemin şartlarında belki de çok fazla yadırganmıyordu. İlkokulu bitirsin, ondan sonra okumasa da olur. Sözelimi benim ablam ilkokula da gönderilmemiştir. O dönemin telakkisinden kaynaklanan bir şeydir. Yani Kuran kursuna gönderilir de okula gönderilmez.

Sıbyan mekteplerindeki kız ve erkek öğrenci oranlarını yüzde olarak verebiliyor muyuz?

Şimdi ben şöyle bir bilgi vereyim isterseniz, konuyu açmak bakımından. 1847'de ilk defa sıbyan mektepleriyle ilgili bir tüzük hazırlandı. 1869'da da Maarif-i Umumiye Nizamnamesi hazırlandı. Orada bu bilgiler var. Çocukların gönderilmesinin zorunluluğu ve eğitimin meccani olacağı ile ilgili. Bu bilgiler ancak 19. yüzyılın ortalarında kendisini gösterebiliyor. Daha önceki dönemlerle ilgili böyle bir şart yok. Ama ben gönderildiğini düşünüyorum. Yani özellikle şehir merkezlerinde. Köylerdeki durumu tam bilmiyoruz. Türkmenistan'dan bir örnek vereyim: Türkmenistan'da okullar 1 Eylülde açılıyor, ama Kasımın sonuna kadar öğrenciler okula gelmiyor, pamuk işçiliğinden dolayı. Çünkü dünyanın en çok pamuk yetiştiren ülkesi, kimi çalıştıracak? Okullar hem var hem yok, hem açık hem değil. Köylerdeki durumu o yüzden çok bilmiyoruz. Bu da bir soru işaretidir. Bunun da çalışılması lazım, ben şu an Bursa merkezi ile ilgili bir takım bilgiler veriyorum belki köylerle ilgili farklı veriler de çıkabilir.

Erkeklerin de ancak 1/3'i devam ediyor gibi zaten. Medrese sayısı 50'ye düştüğüne göre 150 sıbyan mektebine mukabil 50 medrese olduğuna göre...

Ben şöyle düşünüyorum. Buradaki rakamlar kesinlikle az değil. Kepecioğlu'nun verdiği bilgileri esas alırsak 35-40 bin kişini olduğu, dola-

yısıyla çok büyük olmayan bir şehir merkezi için 150 mektep bence büyük bir sayı.

Sıbyan mektebinde ortalama eğitim süresi ne kadardır?

Bakin bu bilgi de çok net değil. Bir biyografiden hatırlıyorum; ben, diyor, üç gruba ayırıyorum. Şu anda bizim Anadolu'da da yok mu bu? Bir öğretmen giriyor beş sınıfa birden ders veriyor. Aynı şey. Üç gruba ayırıyor. Üç sınıf gibi düşünmek lazım. Ama biraz önce bahsettiğim nizamnamelerden 4 sınıftan aşağı olmadığını biliyoruz. 4 yıl muhtemelen. Daha önce de dört yıldır bunlar. Yani o tıpkı kanunnameler gibi daha resmileştirilmiş hali. Nizamnamelerle ben aynı kanaattemim dört yıldan az olmadığını düşünüyorum.

Peki hocam bu mektep ve medreselerde icazet veriliyor mu?

Mekteplerde icazetle ilgili bir şey yok. Fakat medresede var. Medrese mektebi bitirmiş kabul ederek talebe alıyor. Zaten bir alt yapı olması gerekiyor. Mektepteki bilgileri bir şekilde almış olması gerekiyor. Bu illa sıbyan mektebinde olmayabilir. Özel hocadan da ders almış olabilir. Bu kişiler kabul ediliyor medreseye.

Aritmetik veya matematikle ilgili hangi ifade kullanılıyor. Vakfiyelerde mi görülüyor bu?

Hisab.

Gayrimüslimlerin eğitimiyle ilgili bir şey çıkıyor mu?

Hayır yok. O dönemde gayrimüslimlerin okulları ile ilgili ben bir tane bile belge hatırlamıyorum. Zannediyorum sıbyan mekteplerinin verdiği eğitime benzeyen bir hizmet kiliselerde yapılıyordu veya kendi ibadethanelerinde. Bizdeki Kuran kursuna benzer. Daha önce mektepken sonra Bulgar kökenli birileri yıkıntılar üzerine kilise yapıyorlar. Buna benzer örnekler var. Orada o belgede de geçiyor, İncil okuyorlar. Bakın Kuran-ı Kerim eksen ama bununla birlikte diğerlerinin de ihmal edilmediğini görüyoruz.

Bu söylediğiniz bir vakfiyede mi geçiyor?

Hayır, vakfiyede değil, bir olay üzerine arşive girmiş bir belgeden bahsediyorum.

İncil okunması, dinler tarihi dersleri istisnai bir durum mu yoksa bütün okullarda var mı?

Şu anda hangi mektep olduğunu hatırlamıyorum ama sadece bir okulda dinler tarihiyle ilgili bilgiye rastladık. Enteresan olduğu için vuruluyorum eğer 150 vakfiyeyi görsek belki 5 tanesinde görmüş olacağız.

Peki bu mektep merkezde mi?

Tabii merkezdeki bir mektepte oluyor bu.

Benim dikkatimi şu çekti. Kadı sicillerini hepimiz biliyoruz. Oraya ne tür davalar geldiğini de. Genelde kadı sicillerine daha teknik hususların yansıdığını görüyoruz. İşte binanın özellikleri, tamiratı, gelir giderleri vs. ama örneğin muallim talebe ilişkisi yansımıyor değil mi?

Dediğiniz şey doğru. Bir mektep binasıyla ilgili bilgiyi siz normal bir kayıttan bulamazsınız, tamir kaydından bulabilirsiniz. Medrese için de aynı şey söz konusu.

1869 Maarif-i Umumi Nizamnamesinden bahsettiniz. O zaman bu mekteplerle ilgili bir düzenleme yapıldı mı? Şu şu dersler okutulacak, gerisi serbest gibi..

Yani zorunlu seçmeli anlamda diyorsanız, bu tür bir şey yok ama bizim daha önce zikrettiğimiz dersler nizamnamelerde zikrediliyor.

Medrese öncesinde bir seviye farklılığı olmuyor mu peki? Bir yerde bir ders öğretilirken diğer yerde öğretilmemesi, mesela dinler tarihi dersinin her mektepte olmaması gibi... Bu bir farklılaşmaya yol açar.

Evet standardizasyon bakımından söylüyorsunuz. Şimdi şöyle söyleyeyim. Orada yine o döneme gitmek lazım. Bir anne bir baba o dönemde çocuğunun önce Kuran-ı Kerim'i iyice okumasını istiyor. Bununla birlikte gündelik hayatta lazım olacak şeyler önceleniyor. Bakın işte bir vâkıf bunu zikrediyor. Bazıları öncelikle Kuran diyor, bazıları Hisab, İlmü'l-Edyan, Kitabet, Edeb diyor vs. Pragmatist yaklaşıyor diyorum ya o dönemin şartlarında bir öğrencide olması gereken şeyleri bekliyor toplum. Ben bir mektepte bu vardı, öbüründe şu, diye kesin bir şey söyleyemem. O biraz muallimlerin bakışıyla alakalı. Bilmediğimiz başka şeyler var. Üç ya da dört sene bu eğitim, bunlar birinci sınıfta ne okuyorlar, ikide ne okuyorlar bunları bilmiyoruz. Ara sınıflarda neler var bilmiyoruz. Dersler grubunu ortaya çıkarmak bile muhteşem. Çünkü bunları bile kabul etmiyorlardı. Yok olduğunu düşünüyorlardı. Vakfiye bize bu cesareti veriyor.

Burada 150 mektep var. Her birinin kurucusu farklı tabakalardan. Ulemanın kurduğu sıbyan mekteplerinde belki biraz daha medreseyle irtibatlı bir eğitim olabilir.

Olabilir dediğimiz için muhtemel, kesin değil.

Medrese vakfiyelerinde olduğu gibi şu kitap şu ders gibi bir şeyler var mı?

Dersler var kitaplarla ilgili bilgi yok. Yalnız o dönemdeki tedavüldeki kitaplarla ilgili bilgi var. Bu konuda fakültede bir arkadaş bir makale de yayımladı. Ali İhsan Karataş, o dönemde tedavüldeki kitaplarla ilgili güzel bir makale hazırladı. Herhalde muallim bir ders verecekse bu kitaplardan faydalanıyor olmalılar.

Aynı dönemi Başbakanlık arşivindeki özellikle mühimmelerle ilgili kayıtlarla bir mukayese imkanı var mı?

Başbakanlık arşivine uğradım, mühimmelerle ilgili şeyleri de gördüm, birkaç tanesinden faydalandım. Ama çok detaylı girme şansımız da olmadı. Yani daha fazla olabilir miydi? Sanırım mühimme defterlerinden çok fazla bir şey bulamayız bu konuyla ilgili. Arkadaşımız da söyledi ya kadı sicillerinin bir mantığı var. Bakın vakıf muhasebe defterleri bu konularda bilgileri alabileceğimiz en önemli belgeler. Vakfiyeler asıl üzerinde durmamız gereken şeyler. Diğerleri dolaylıdır. Birisi bir mektepte görev yapan bir muallim diye başlıyor, alacağını alamamış, başvuruyor. Anlıyoruz ki böyle bir mektep ve bir muallim var. Tabii bu doğrudan değil dolaylı bir bilgi.

Biraz daha mikro çalışmalar yapıldığında belki, mekteplerin daha detay araştırması yapılıncaya her halde siciller yeterli olmayacaktır?

Eğer bu 150 mektebin sadece 50 tanesinin vakfiyesine bile ulaşsaydık vereceğimiz bilgiler çok daha fazla olacaktı.

Vakfiyelerin tamamının sicillerde olması anormal bir durum değil mi?

Bu vakfiyelerin üç sureti vardır. Biri Evkaf Vekâleti'nde olur, bir sureti sicillerde vardır. Bir tanesi de İstanbul'a gönderilir. Fakat yangından dolayı eksik var. Şer'îye sicilleri bine yakın ama bunların da birçoğunun yok olduğunu biliyoruz.

İstanbul'a gelenler Başbakanlık arşivinde mi?

İstanbul'a gelmedi ki hiç bunlar.

Sizin baktıklarınız Bursa merkezinin tamamı mı?

Bursa merkezin tamamı içi klasik dönemde iki yüz defter var. Do-kuz yüz civarında defter var şu anda. Köylerle ilgili olanlar daha çok kla-sik dönemden sonrasını ilgilendiriyor.

Yatılı eğitim var mıydı? Kitapta hiç bahsedilmiyor da.

Hayır, sıbyan mekteplerinde yok. Zaten mahalle mektebi bunlar. Talebelerin evinin yakınında. Bunların köylerde de olduğunu düşünür-sek köylerden gelen öğrenci de yok.

Medreseye girişle ilgili öğrencilerden istenen, medreselerden çıkış ka-litesini ölçmemize imkan sağlayacak, özel bir şey var mı?

Medresede hangi mektebi bitirdin, belgeni getir diye sorulmuyor. Yani o dışarıda da almış olabilir bu bilgiyi. Mesele oradaki eğitimi alabi-lecek altyapı var mı yok mu? Bazı yerlerde sınav olabiliyor. Muallimle-rin bile medresede sınava tabi tutulduğunu biliyoruz. Mahalle halkı ge-liyor diyor ki, bu yetersiz. Biz bunu yeterli görmüyoruz. O zaman gere-kirse tekrar sınav yapılıyor. Bu mekanizma var. Medreselerde yirmiden yirmi beşe geçişlerde de var. Tabii bunun yapılmadığı zamanlar da olu-yor. Ama yapıldığının da belgelere yansıdığını görüyoruz. Ben bir iki bil-gi daha vereceğim. Şu anda mekteplerle ilgili harıl harıl çalışılmıyor. Karşınızda 600-700 defter var. Bunların üstesinden gelmek kolay değil. Benim bir de Bursa imaretleri ile ilgili bir çalışmam var. Bir kısmını fa-külte dergisinde yayınladık. Medrese üzerine çalışan arkadaşlar var burada. Sürekli yapılan hiyerarşik bir sıralama var. Yani yirmi, yirmi beş, hariç, dâhil böyle gidiyor. Mesela Cahit Baltacı hoca yirmili medre-seler diyor Anadolu'daki medreseleri sıralıyor. Bunun yanlış olduğunu ben tartıştım. Bir yanlışlık var. Bunu Ahmet Cevdet Paşa da yapıyor. Böyle bir sıralama doğru mu değil mi sormak lazım. Bunu bir kitap ola-rak değilse bile bir makale olarak hazırlayacağım. Bana göre bir med-rese yirmili olarak yapılmışsa yirmili olarak kalacak diye bir kaide yok. Orada medrese değil önemli olan, müderristir. Bir kişi yirmi idi, yüksel-di yirmi beş oldu, bir medreseye gitti. O medreseye yirmi beşli medre-se diye gitmiyor, kendisi gittiği için orası yirmi beşli medrese oluyor.

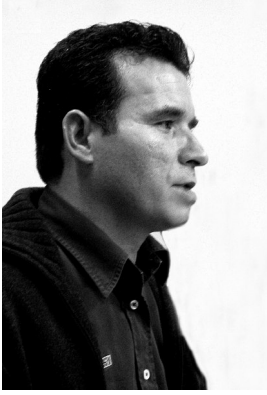
Yanlış hatırlamıyorsam son dönemde bazı medreselerin derecelerini yükseltmesi ile ilgili belgeler var.

Bakın ben son dönemden bahsetmiyorum. XVII., XVIII. yüzyılı da kapsayan bir çalışma olacak. Biyografi kaynaklarını harmanladıktan sonra yazacağım. Şu anda fişleri elimizde olan fakat bir türlü yazamadığımız klasik dönemdeki öğrenci olayları. Mustafa Akdağ bu konuda çalışmalar yapmış lakin bazı bilgilere ulaşamamış. Bizim satır satır okumamızın faydası tabii bu bilgiler.

Vakit oldukça ilerledi. Hocama ve siz arkadaşlara geldiğiniz için çok teşekkür ediyoruz. İyi akşamlar herkese...

Ebu Said Muhammed el-Hadimi: Taşralı Bir Osmanlı Aliminin İlişkiler Ağı, Kariyeri ve Etkisi

Yaşar SARIKAYA*

Hoş geldiniz arkadaşlar. Özür dileriz biraz gecikti. Bugün tez ve makale sunumlarının 38.sini, Yaşar Sarıkaya'nın Muhammed Hâdimî'nin hayatını ve Osmanlı ilmiye sistemi içindeki yerini incelediği doktora tezinin sunumuyla gerçekleştiriyoruz. Tez, Almanya Bochum Ruhr Üniversitesinde 2004 yılında tamamlanmış, ve Almanya'da adet olduğu üzere, kitaplaşmış bir çalışmadır. Sarıkaya, öncelikle kitabın oluşum hikâyesini anlatacak, daha sonra ise içeriği ve ulaştığı sonuçlar üzerinden sunumunu sürdürecektir. Tez konusu itibarıyla 18. yüzyıl Osmanlı ilmiyesini, taşradaki bir âlim üzerinden inceledi. Ben sözü Yaşar Bey'e bırakıyorum:

Teşekkür ederim. Ben de öncelikle herkese iyi akşamlar diliyorum. Bugünkü sunumumda esas itibarıyla bu kitabın oluşum hikâyesini kısaca anlatacağım. Ardından da içeriği ve sonuçları ile ilgili bir takım şeylerden bahsedeceğim. 1997 yılında tez danışmanım Prof Dr. Stefan Reichmuth başkanlığında bir proje geliştirilmişti. "İslam eğitim ağı" diye Türkçeye çevirebileceğimiz bir proje. Bu projeye göre İslam ülkelerinin değişik bölgelerinden pilot âlimler seçilecek ve bu kapsamda global anlamda âlim prototipleri üzerinden 18. yüzyıl ile 20. yüzyıl arasındaki İslam dünyası eğitim sisteminin yapısı, ilmi zihniyeti, kültürel yapısı anla-

* Dr.; Bochum Ruhr Üniversitesi.

şılmaya çalışılacaktı. Bu projenin esas itibariyle amacı buydu. Proje kapsamında araştırmanın Türkiye ayağının benim tarafımdan yapılması önerildi. Ben de mastırımı yeni bitirmiştim ve böyle bir şey yapabileceğimi söyledim. Ve ardından bana tez danışmanım Nijerya'da yaptığı habilitasyon -profesörlük çalışması- esnasında Muhammed Hâdimî adında bir âlimin Nijerya'da tanındığını ve eserinin okunduğunu tespit ettiğini, bu yüzden Hâdimî'nin bu çalışma için iyi bir örnek olabileceğini söyledi. Ama bunun yanında; Osmanlı ilmiyesi bakımından önemli olabilecek -Kastamonu gibi- pek çok taşra şehriyle ilgili de bir çalışma yapabileceğimi söyledi. Konu bana da ilginç geldi ve çalışmaya karar verdim.

İlk önce bulunduğum üniversitede Hâdimî ile ilgili neler olduğuna baktım ancak sadra şıfa bir şey bulamadım. Ardından Almanya'daki diğer üniversitelere baktım. 1997 yılında ise Konya'ya ve Hâdim şehrine bir araştırma ziyareti yaptım. Ulaştığım sonuç ise; Hâdimî ailesinin Osmanlı ilim geleneğinde yeri olan saygın ailelerden birisi olduğuydu. Selçuk Üniversitesi'nde görev yapan öğretim görevlisi arkadaşlarla yaptığım görüşmelerden de ufuk açıcı bilgiler edindim. Bu konuda doktora ya da doktora sonrası bir çalışma yapılabileceği sonucuna vardım. Hatta biraz daha geniş kapsamlı çalışabilmek için, çalışmamın daha geniş bir alanı kapsaması için Konya çapında çalışmamı genişlettim. Konya'daki ulema ve sufi çevrelerin XVIII.-XX. yüzyıllar arasındaki faaliyetleri de bu vesileyle araştırma kapsamına dâhil olmuş oldu. Konya, Selçuklu Devleti'nin başkentliğini yaptığı için, medreseleri çok önemliydi, önemli bir eğitim merkeziydi. Bu sebeple bu şehirdeki eğitim yapısıyla alakalı pek çok çalışma vardı. Kitabeler, medreseler, bunların yapıları, tarihçeleri hakkında pek çok çalışma vardı. Ben bu çalışmalar arasında bir boşluk fark ettim: Acaba Konya'daki bu eğitim öğretim faaliyetlerinin arkasında kimler vardı, inisiyatif sahipleri kimlerdi? Bu soru beni, Konya'daki tasavvuf çevrelerinin ve âlimlerin eğitim alanındaki etkilerini araştırmaya yöneltti. Şunu gördüm ki; XVIII. yüzyıldan sonra Konya'da bir eğitim atağı olmuş ve diğer dönemlerde görülmeyen bir şekilde hızla medrese açılmaya başlanmıştı. Bunun, bizim medreseler konusunda sahip olduğumuz geleneksel algıya ters bir bilgi olduğu aşikârdır. Çünkü mevcut paradigmaya göre Osmanlı medreseleri son dönemde diğer kurumlar gibi bozulmaya başlamış ve verimli olmaktan uzaklaşmıştır. Konya örneği bu istikametdeki tezlere aykırıydı. Osmanlılar Konya'yı al-

Yaşar Sarıkaya

Abū Saʿīd Muḥammad al-Ḥādīmī (1701-1762)

*Netzwerke, Karriere und Einfluss
eines osmanischen Provinzgelehrten*

Verlag Dr. Kovač

dıktan sonra Konya'da XVIII. yüzyılın başına kadar sadece 2 medrese açılmış ancak XVIII. yüzyıldan devletin yıkılmasına kadar ise toplam 38 medrese açılmıştır. Bu durum, araştırma esnasında bana oldukça ilginç gelmişti. Bu gelişmenin neden olduğunu ve nasıl olduğunu anlamaya çalıştım. Sonuç olarak Konya'da Nakşibendîler öncülüğünde önemli bir eğitim ve öğretim atağına girildiği neticesine ulaştım. Bu eğitim atağı kapsamında pek çok eğitim kurumu açılmıştır. Bu konudaki çalışmalarımı somutlaştırarak makale şekline çevirdim ve bu makalem Almanya'da 2002 yılında "Der Islam" adlı dergide yayınlandı. Konya âlimleri ve sufileri ile ilgili ça-

lışmalar benim tezim için bir ön hazırlık oldu. Ardından bir Osmanlı taşra âliminin portresini veren Hâdimî üzerine yoğunlaştım. Hâdimî'nin talebeleri, eserleri, hakkında yapılmış çalışmalar, benim için birer malzeme teşkil etti. Bu malzemelere ulaşmaya çalıştım. Bunun için Konya, Hâdim ve İstanbul arasında seyahatlerim oldu. Süleymaniye'ye geldiğimde bu ailenin kitaplarının burada olduğunu keşfettim. Hâdimî ailesiyle ilgili bu konuda başka çalışmaların yapılıp yapılmadığıyla ilgili olarak Hâdim'e gittim. İstanbul'da ise Süleymaniye Kütüphanesi'nden yararlandım. Süleymaniye'deki bu kitapların büyük bir bölümünü mikrofilm olarak satın alıp inceledim. Bu kitaplardan Hâdimî'nin öğrencilerine ulaştım. Bir öğrencisi Hâdimî'nin risalelerini istinsah etmiş, az da olsa bu eserlerden yararlanmaya çalıştım. Bu çalışmalar sonucunda sonuçta altı bölümden oluşan bu kitap oluşmuş oldu.

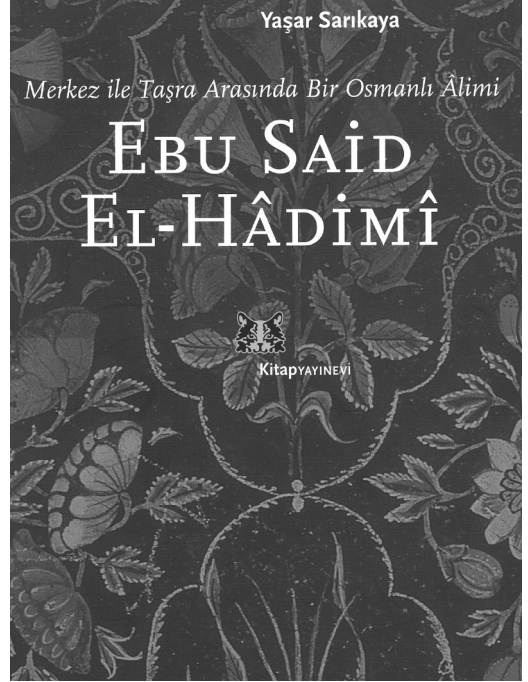
Kitabı hangi sorular çerçevesinde oluşturduğumu ise şu şekilde özetleyebilirim: Hâdim ailesinin en önemli temsilcisi olan Muhammed Hâdimî'nin kariyeri nasıldı? Çeşitli gruplarla ilişkisi, tesirleri nasıldı? Acaba Hâdimî nasıl bir aileden geliyordu, onun elde ettiği başarılar bireysel miydi yoksa ilim geleneği olan bir ailenin içinde bulunduğu bir

sürecin ürünü müydü? Çünkü Hâdimî, çok az taşra âlimine nasip olacak bir başarıya ve şöhrete sahipti ve bu yüzden başarısının kendisiyle mi başlayıp bittiği, yoksa bir aileden mi geldiği mutlaka ortaya konmalıydı. Bunu şu sebeple sordum. Hâdimî Nijerya'dan Kafkasya'ya kadar geniş bir coğrafyada etki sahibi idi ve bu o dönemde çok az taşra âlimine nasip olacak bir başarıydı. Bu acaba aileden gelen bir gelenekle mi bağlantılıydı yoksa bireysel başarı mı? Bu sebeple kitabın ilk bölümünü Hâdimî'nin aile yapısını incelemeye ayırdım.

Kitabın ikinci bölümünde Hâdimî'nin öğrenimi, Osmanlı ilim geleneği içerisinde nasıl bir yere oturduğu, tahsilini nerede ve nasıl yaptığı sorularına

cevap aradım. Acaba Hâdimî tahsili boyunca kimden ne okumuştur ve bu okuduğu kitaplar merkezdeki ilim hiyerarşisiyle hangi oranda benzerlik arz ediyordu? "Merkezdeki ilim sistemi hakkında bildiğimiz şeyler taşra için de geçerli miydi?" sorusu da araştırmama temel teşkil eden sorular arasındaydı. Bu sorular neticesinde, taşra ile merkez ilim hiyerarşisi bağlamında ciddi anlamda paralellik arz ettiği, ancak bazı farkların da bulunduğu sonucuna vardım. Mesela İstanbul'daki medreseler ile Hâdimî'nin medresesi arasında okunan/okutulan kitaplar açısından bir fark yoktu, fakat sadece organizasyon konusunda ufak da olsa bazı farklar mevcuttu. Mesela kitapların okunma sırası merkezden farklıydı.

Üçüncü bölümde; Hâdimî'nin faaliyetleri ve etki alanıyla ilgilendim. Acaba bu taşra âlimi, çalışmalarını nasıl ve ne şekilde organize etti? Çalışmaları esnasında ona destek olan ve arka çıkan insanlar var mıydı, varsa bunlar kimlerdi? Tedris ve irşad faaliyetlerini İstanbul'dan bağımsız mı gerçekleştirdi, kendisi farklı ağlar oluşturdu mu? Hâdimî hem merkeze bağlı kalarak hem de merkezden ayrı kalarak kendisine böylesi bir mekanizma kurmayı nasıl başarmıştı?

Dördüncü bölüm ise öğrencileri hakkındadır. Hâdimî medresesinde yüzlerce öğrenci okuttu ve onlarcasına icazet verdi. Çevre kasaba ve köylerden, uzak vilayetlerden pek çok öğrencisi vardı. Hatta XVIII. yüzyılın sonlarında Hâdim'e bir öğrenci göçü olduğunu söylemek çok da abartı olmayacaktır. Acaba bu öğrencileri kilometrelerce uzaklıktan Hâdim'e çeken neydi? Neden bu öğrenciler ilim tahsillerini merkezdeki medreselerde değil de Hâdim'de yapmayı istiyorlardı? Hâdimî'yi bir müderris olarak bu kadar cazip kılan unsur ne idi? Acaba Hâdimî'nin medresesinde okumuş olmak öğrencilere ilim hayatlarında bir itibar sağlıyor muydu? Ve belki daha da önemlisi, öğrencilerin hayatlarının ilerleyen dönemlerinde, meslek hayatlarında, Hâdimî'nin öğretilerine bağlı kalıp kalmadıklarıydı. Hâdim'de okuyan bir talebe Hâdimî'ye ne kadar bağlı kaldı. Bu ve bunun gibi pek çok soruya bu bölümde cevap aramaya çalıştım.

Beşinci bölüm, Hâdimî'nin önem verdiği zahir/batın uyumunun onun eserlerine ne şekilde yansıdığı ile ilgilidir. Hâdimî fıkıh, ilahiyat ve tasavvuf alanlarına vukufiyetini ölçme imkanı verdi. Bu gibi farklı alanlarda eser yazmış bir âlim olduğu için bu uyumun araştırılması gerekiyordu.

Çalışmamın son bölümü Hâdimî'nin etkileri üzerinedir. Acaba Hâdimî hangi şahıslar ve gruplar üzerinde nasıl etki bıraktı ve kimler onu kendisine referans olarak aldı? Ticaret, siyaset, din ve sosyal hayat gibi konularda Hâdimî'nin günümüze etkisi ne yönde olmuştur? Onun hakkında günümüzde ne gibi projeler ve çalışmalar yapılmaktadır?

Bu çalışmayı yaparken Hâdimî'nin kendi eserlerini, konu ile ilgili biyografik eserleri, bibliyografik kitapları, icazetnameleri, şer'îye sicillerini ve arşiv belgelerini, Konya salnamelerini kaynak olarak kullandım. Ayrıca Hâdimî'nin hocası ve öğrencisi olan kişilerin kitaplarından istifade ettim. Eğer Hâdimî bir kitaptan yararlanmış ve onu bir yerde referans göstermişse o kitabı da imkân dâhilinde incelemeye çalıştım.

Kullandığım yöntem ise şu şekilde ifade edilebilir: Hâdimî'nin içinde bulunduğu sosyal ilişkiler ve aktivitelerin tespitinde tarih ve filoloji araştırma yöntemlerinden faydalandım. Hâdimî ve onunla irtibatlı şahısları incelerken bu ilişkilerin derinliği ve yoğunluğu üzerine araştırma yaptım. Bu yöntemle şahıslar arasındaki ilişkinin mahiyeti, derinliği ve yoğunluğunu tespit etmeye çalıştım. Hâdimî'nin ilişkilerini incelerken yatay ve dikey ilişkiler olarak ayırım yapmayı tercih ettim. Örneğin onun kendi çağdaşlarıyla olan ilişkisini ayrı, hocalarıyla ve talebeleriyle

olan ilişkisini ayrı düzlemlerde değerlendirdim. Hocası Kazabadi Ahmet Efendi ve onun öğrencileri ve hocaları üzerine çalıştım. Yani bunlar dolaylı ilişkiler kapsamında dikey boyutta incelenmiş oldu. Eserlerini istinsah edenler, yayınlayanlar, tercüme edenler, şerh ve haşiye yazanlar da ayrıca tespit edilip incelenmiş oldu. Böylece çalışma giriş hariç altı bölümden oluşmuş oldu.

1. Hâdimî'nin aile kökeni ve bu çevrenin kültürel yapısını ele almaktadır. Burada özellikle aile ileri gelenleri mevcut bilgi ve belgeler ışığında tanıtılmıştır.
2. Hâdimî'nin eğitimi tartışılmıştır.
3. Hâdimî'nin etkili olduğu faaliyet alanları üzerinde durulmuştur. Burada özellikle bir müderris, müftü, sufi ve fakih olarak etkinlikleri söz konusu edilmiştir.
4. Hâdimî'nin bazı eserlerinin ilk defa sistematik bir analizi yapılmıştır. Bu yolla İslam bilimlerinin neredeyse tamamında eser veren Hâdimî'nin ilmi kişiliği ortaya konulmuş; onun kelam, fıkıh ve tasavvufun çetrefilli konuları hakkındaki görüşleri tespit edilmeye çalışılmıştır.
5. Bu bölümde onun İslam bilimlerinin çeşitli konuların dair yazdığı risaleleri, ki bütün risalelerini Arapça olarak yazmıştır, incelenmeye çalışılmıştır. Bu bir taraftan onun Arapçaya hâkimiyetini gösterirken aynı zamanda bizim öteden beri bildiğimiz ve Osmanlıdaki eğitimle ilgili birçok çalışmada, dile getirilen teze de bir cevap teşkil ediyordu. O da şuydu: "Osmanlı'da kuru ve teorik bir Arapça öğretiliyordu. Ve yıllarca Arapça eğitimi alan bir öğrenci Arapça tek cümle konuşabilecek bir düzeyde değildi. Bunu pratik olarak ifade edemiyordu." Şimdi biz Hâdimî örneğinde bu tezin ne kadar isabetli olduğu sorusunu sormak zorundayız. Çünkü Hâdimî, bütün eserlerini Arapça yazmış, gerçi bugünkü modern Arapçayı bilenter okuduğu zaman Arapçası kolay anlaşılıyor ama neticede Arapça olarak yazmıştır ve örneğin bir hac seyahati sırasında Arap âlimlerle tartışabilecek kadar konuşmuş. Hâdim gibi 3000-4000 nüfuslu bir kasabada yetişen bir âlim böyle ise merkezdeki âlimlerimizin durumunu siz değerlendirin. Ama özellikle bu noktada bir teşekkürü borç biliyorum. Arapça risaleler hakikaten problemliydi ve bu risalelerin çözümünde bana hakikaten ciddi yardımları olan arkadaşlarımdan bir tanesi İrfan İnce'dir. Kendisi de o sıralar yine Bochum'da doktorasını yapı-

yordu ve bana da son derece yardımcı oldu. Ona da bu vesileyle bir kez daha teşekkür ediyorum.

6. Son bölümde Hâdimî'nin günümüze kadar gelen etkileri incelendi.

Sonuç olarak çalışmam esnasında cevap aradığım sorular neticesinde şunları söyleyebilirim:

Muhammed Hâdimî, 18. yüzyılın önde gelen bir âlimidir. Hâdimî, Anadolu bir taşra âlimi olarak merkezdeki ilmiye sisteminin dışında kalarak taşrada kendine özgü bağımsız bir yapı oluşturduğu için önemlidir. Araştırmamız ortaya koymuştur ki Hâdim kasabasında verilen eğitim merkezden farklı değildir ancak organizasyonda bir takım farklılıklar mevcuttur. Örneğin Hâdimî'nin medresesinde medrese/müderris hiyerarşisi yoktur. İstanbul medreselerindeki müderrisler çalıştıkları medresenin derecesine göre maaş alırken; Hâdimî'nin medresesinde böylesi bir duruma rastlamamaktayız. Ayrıca İstanbul'daki medreseler, kadınlıkla onaylanan vakfiyelerle kuruluyordu, ancak Hâdimî'nin medresesinin tespit edilmiş bir vakfiyesi yoktur. Halkın yardımlarıyla ve mezranın oşür gelirleriyle medresenin harcamaları karşılanmaktadır.

Yine sonuç bağlamında; medresenin sanıldığı gibi halktan kopuk, dünyadan elini eteğini çekmiş, dört duvar arasındaki zevksiz bir kurum olmadığını söylemeliyim. En azından Konya örneğinde bunu teyit edecek bir veriye rastlayamadık. Amin alayı, hacı pilavı, icazet merasimi gibi törenler öğrencilerin sosyalleşmesi için önemli unsurlardır.

Hâdimî faaliyetlerini merkeze bağımlılıkla bağımsızlık arasında bir noktada sürdürmüştür. Hâdimî medresesi için merkezden hiç maddi yardım almamış mıydı? Tabii ki yardım almıştı ancak bu maddi yardım; onun, derslerini verirken merkeze bağlı olmasına neden olmamıştır. Ve Hâdimî'nin kendi medresesinde kurduğu bu mekanizma sonucu ondan alınan icazet son derece saygın bir hal almış, hem taşrada hem merkezde Hâdimî'den icazet almış olmak çok itibar görmüştür. Bu ise 18. yüzyılda İstanbul'un ilim merkezi olması itibarıyla bir tekel olmadığını çok açık bir şekilde göstermektedir. Taşra da dini tedrisat ve ilmi aktivitelerin kesişim noktası olabiliyordu. Hâdimî'den icazet alan öğrencilerin memleketlerine döndüklerinde oralarda müftülük ve vaizlik yaptıkları, bazıların ise İstanbul'da ilmiye sistemi içinde yüksek mevkilere

geldiklerini görüyoruz. Bu ise; "16. yüzyıldan itibaren Osmanlı ilmiye sisteminde bir aile tekeli oluştuğunu ve bu ailelerin dışındaki kimsenin önemli yerlere gelemediği" yönündeki iddiayı desteklemeyen bir bilgidir. Bu iddianın ne derece isabetli olduğunu bilmiyoruz ama Hâdimî örneğinde böylesi bir duruma rastlamamaktayız.

Hâdimî'nin öğrencileri genellikle hocalarına bağlı kalmışlar ve hocalarının eserlerine şerh ve haşiye yazmışlardır. Öğrencilerinin büyük çoğunluğu Nakşibendî'dir. Hâdimî de Nakşî idi ve öğrencilerinin gözünde sadece zahirî ilimler âlimi değil aynı zamanda bir müşid-i kâmil idi.

Hâdimî kendini daha önceki ilim otoritelerine bağlanma konusunda bir mukallit olarak görmüş, çok yeni fikirler ortaya atmamış, Hanefi mezhebinin sınırlarını zorlamamıştır.

Hâdimî'nin katıldığı önemli bir tartışma da, meşru tasavvufun niteliği ile ilgiliydi. Bu konu o dönemin âlimleri arasında sıkça tartışılan bir konuydu. Hâdimî, din kurallarına uygun tasavvufun herhangi bir zararının olmayacağını savunarak taraflar arasında orta yolu bulmaya çalışmış ve adeta bir köprü vazifesi görmüştür. Birgivi'nin tasavvufu eleştirdiği risalesini bu şekilde yorumlamış, Birgivi'nin "hakiki tasavvufu değil, sahte şeyhleri eleştirdiğini" söylemiştir.

Hâdimî Türk toplumunun sosyal, siyasal, dini gündemini; eserleriyle, müritleriyle, talebeleriyle, medresesiyle etkilemiş bir âlimdir. Öyle ki etkisi Nijerya'dan Kafkasya'ya kadar uzanmaktadır. Onun Türk toplumu üzerindeki etkilerini üç ana dönemde inceleyebiliriz:

1. Vefatından Tanzimat dönemine kadar geçen süreç.
2. Tanzimat'tan Cumhuriyetin kurulmasına kadarki dönem.
3. 1950'den günümüze kadarki süre.

Hâdimî'nin etkileri her bir dönemde ayrı özellikler taşımaktadır.

Hâdimî'nin eserlerine gösterilen ilgi o dönemde hâlâ geleneksel tasavvufi paradigmanın etkili olduğunu göstermektedir. Çünkü geleneksel bir Osmanlı âlimi ne ise Hâdimî de odur. Hâdimî'yi cazip kılan onun aile kökeni ve ilmi otoritesidir. Babası Nakşibendîliğin en büyük otoritesi olan Murat Buhari'nin Anadolu'daki halifesi idi. Nakşî tarikatının orta Anadolu'ya girmesi ve yayılması bu aile vasıtasıyla olmuştur denilebilir.

Kısaca benim yaptığım doktora çalışması bu sonuçları ortaya koydu. Teşekkür ederim.

Çok teşekkür ederiz Yaşar Bey'e. Network analizine dayalı olarak yapılan çalışmalar çok etkili oluyor. Hem kişiyi hem de o kişinin ilmi ortamını ve katkısını araştırmak gerekiyor. Bu kadar kapsamlı bir çalışmayı özetlemek zordur. Bu sunuma binaen soru ve katkılarınıza geçebiliriz. Ben çalışmanın başlığıyla alakalı bir şey sormak istiyorum. Burada klasikle modern arasında bir Osmanlı alimi yazıyor. Bu tam olarak neye dayanıyor? Yani hangi özellikleri onu klasikle modern arasına yerleştiriyor.

Klasik ve modern derken ben kronolojik olarak olaya baktığım için bunun böyle olduğu sonucuna vardım. Neticede Hâdimî'nin yaşadığı dönem Osmanlı'da modernleşme çalışmalarının başladığı bir dönemdir. 1700 ile 1762 arasında yaşamış birisi. Biliyorsunuz Osmanlı'nın Batı'ya açılmaya başladığı ve bu kapsamda Lale Devri'nin yaşandığı ve onun ardından bir takım yenilik ve reform hareketlerinin uygulamaya konduğu bir dönem. Buna Osmanlı içerisinde bir modernleşme diyelim. Bir de Osmanlı'nın çevresinde oluşan bir modernleşme var. Bunlardan birisi mesela Vehhabilik hareketinin aynı döneme denk düşmesi, yine Nijerya taraflarında Osman b. Fudiye tarafından yürütülen bir reform çalışması vardı. Ve Hindistan'da ehl-i hadis olarak bilinen bir grup vardı. Aynı çağda hem Osmanlı'da hem de çevrede oluşan bir modernleşme söz konusuydu.

Benim asıl merak ettiğim bütün bunlar Hâdimî'nin şahsına nasıl yansımış.. Hem modern hem de geleneksel diyebileceğimiz tavırları yahut eserleri var mı?

Bu soru çalışmamın önemli sorularından birisiydi aslında. Hâdimî hem Osmanlı'da hem de çevresinde yaşanan bu reform hareketlerinden haberdar olmuş mudur, etkilenmiş midir, ne demıştır, bu soruları sorduk. Ancak eserlerinde de öğrencilerinde de bir şeye rastlayamadık. Yani Hâdimî bunlarla ilgilenmiyor gibi, bunlardan habersiz gibi. Yani geleneksel anlamda bir Osmanlı âlimi neyse Hâdimî odur. O şekilde bir prototip ortaya koymuştur. Çalışmalarında ıslahat izlerine bile rastlanmamıştır.

Bu cazibenin sebebinin sorgulanabilir: Neden bu kadar talebe Hâdimî'e gelip ders alıyor? Bu sanki klasik döneminkinden farklı bir organizasyon. Mesela farklı bir ilmi yapılanma -eğer öncesinde de bir örneği yoksa- klasikten farklılaştığı yer olabilir mi?

Şimdi Hâdimî içerik bakımından yeni bir şey söylemiş değil. Daha önce söylenmemiş bir şeyi ortaya koymuş değil. Yalnız Hâdim'in cazibe merkezi olmasında onun otorite elde etmesi etkili olmuştur ya da ailesinin İstanbul'da bir nüfuz elde etmiş olması. Bunun dışında Nakşibendîlikle alakası etkili olmuş olabilir. O dönemde Nakşibendîliğin Osmanlı topraklarındaki en büyük halifelerinden Murat Buhari Anadolu'ya halife atadığı zaman Hâdimî'nin babasını görevlendirmiştir. Dolayısıyla orta Anadolu'ya Nakşibendîlik bu aile kanalıyla girmiş ve bu ailenin büyük çalışmaları neticesinde de çevreye doğru yayılmaya başlamıştır. Şimdi öyle tahmin ediyorum ki Hâdimî'ye olan ilginin birçok sebebi var ama bu nedenlerden birisi de Nakşibendîliğin cazibesi olmalıdır.

Nijerya'yla bağlantısı da Nakşilik aracılığıyla mı oldu?

Yok oraya hac yoluyla ulaştığını tahmin ediyorum.

Ayrıca sadece Nijerya'mı yoksa rastlantısal olarak mı Nijerya acaba?

Sadece Nijerya değil. Şu anda ismini hatırlayamadığım bir başka Afrika ülkesinde de eserleri ulaşmış. Tanınıyor ve biliniyor. Nijerya'ya ulaşan eserler istinsah edilen eserler. Orijinalleri değil elbette. Talebeleri ulaştırmıştır muhtemelen.

O bölgelerden, Arap coğrafyasından gelen öğrencileri var mı?

Öğrencileri arasında Gedikzade hariç Arap diyarından gelen öğrencisi yok. Gedikzade de Mekke Medine kökenli, birçok İslam ülkesine gitmiş ve Hâdim -küçük bir kasaba olmasına rağmen- Osmanlı'nın o dönemdeki çok önemli ilim merkezlerinden biri olmalı ki, hadis araştırmaları çerçevesinde Hâdim'e gelmiş.

Daha ziyade hangi Osmanlı şehirlerinden Hâdim'e öğrenci akını olmuş?

Onun öğrenci ağı Van'dan Tarsus'a Erzurum'a kadar geniş. Konya, Karaman, Mersin, Aydın, Antalya çok ciddi etkisi altında. İkinci derece etki ağı ise uzak yerler. İstanbul'dan gelen öğrencisi bile var.

Peki kendi medresesine müderrisleri kendi mi atıyor?

Kendi medresesinde ona müderrislik veriliyor ve bu müderrislik sonucunda müderrislik makamı otomatik olarak kendi çocuklarına geçiyor. Bir bakıma aile projesi söz konusu olmuş oluyor.

Peki XVIII. yüzyılda diğer Osmanlı şehirlerinde de bir medrese patlamasına tesadüf ettiniz mi, yani bu durum Konya'ya mahsus bir istisna mı?

Bu soruyu ben de merak ettim ve elimdeki mevcut malzeme ışığında değerlendirdim. Urfa ve Bursa ile karşılaştırdım. Oralarda böylesi bir patlama söz konusu değil. Onun dışında büyük çapta bir karşılaştırma yapmadım.

XVIII. yüzyılda Osmanlı'nın diğer âlimleri ile arasında bir network ilişkisi var mı? Mesela benim aklıma İbrahim Hakkı geliyor. Var mı aralarında bir ilişki?

Böyle bir ilişki yok. Acaba aynı çağda yaşadıkları halde birbirlerinden habersiz miydiler? Ne lehte ne aleyhte bir atıf yok. Bu, meşreple alakalı da olabilir.

Eseri Türkçeye ne zaman çevirmeyi düşünüyorsunuz.

Türkçesi ham olarak bitti şu anda, redaksiyonunu üstlenecek bir yayınevi arıyorum.* Katkılarınızdan dolayı teşekkürler.

* Yaşar Sarıkaya'nın söz konusu çalışması *Ebu Said El-Hadimi Merkez ile Taşra Arasında Bir Osmanlı Alimi* adı ile 2008 yılında Kitap Yayınevi tarafından yayınlanmıştır.

Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din

Esra YAKUT*

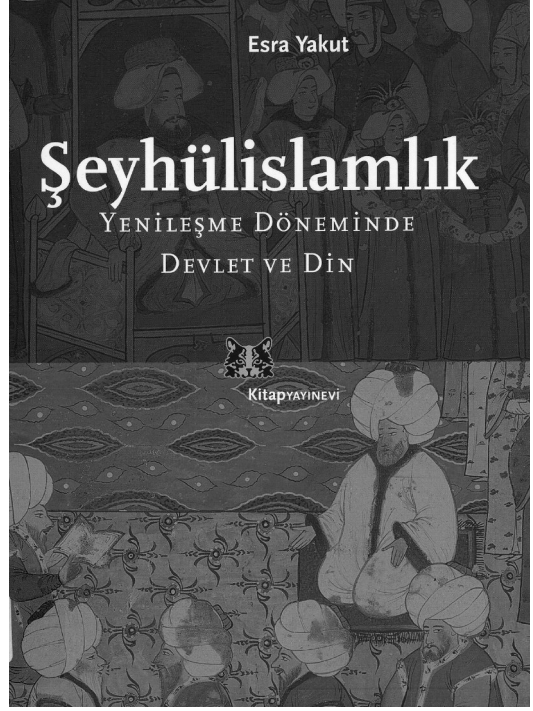
Öncelikle böyle bir etkinliğe beni davet ettiğiniz için çok teşekkür ederim. Gerçekten benim için bir şeref böyle bir ortam içerisinde bulunmak, hocalarımla birlikte olmak. Benim Haziran ayı içerisinde bir kitabım çıktı; *Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*. Bu, benim doktora tezim. 2000 yılında, Hacettepe Üniversitesinde, Ahmet Yaşar Ocak hocayla tamamladım. Konu olarak şeyhülislamlığı seçiş nedenim aslında yüksek lisans dönemine kadar uzanmakta. Anadolu Üniversitesinde Hukuk Tarihinde Ahmet Mumcu hocanın asistanıyım. Göreve yeni başladığım zaman Edebiyat Fakültesi Tarih bölümündeydik. Hocayı da asiste ediyordum orada. Yüksek lisansa başlayacağım zaman “senin özellikle kurumlar tarihi çalışmanı isterim. Çünkü çok açık bir alan” dedi. Benden kurumlar tarihi üzerine araştırma yapmamı istedi. Sayın İpşirli hocamızın kazaskerlikle ilgili bir doçentlik çalışması var. Lisansı yeni bitirmiş bir yüksek lisans öğrencisi olduğum için onu aşamayacağımı düşündüm doğal olarak. Kazaskerliğe hiç dokunmadım. Şeyhülislamlık ilgimi çekti. Gerçekten devlet içerisinde, dinin organize olduğu, dinin örgütlendiği bir kurum. Diğer İslam ve Türk İslam devletlerine bakıldığında Osmanlı Devleti’ne has bir kurum. Dolayısıyla son derece ilginç geldi. Bu nedenle bu konu üzerinde çalışmaya başladım. Yüksek lisans tezimde şeyhülislamlığı genel vechesiyle çalıştım. Süreç itibarıyla daha geniş bir çalışma. Doktorada Hacettepe Üniversitesine gidince Ahmet Yaşar Ocak hoca şeyhülislamlık üzerine çalıştığımı duyunca, hemen “bunun üzerine bir doktora çalışması yapalım” dedi. Böy-

* Yrd. Doç. Dr.; Anadolu Üniversitesi, Hukuk Fakültesi.

lece konu daha da derinleşmiş oldu. Aslında doktora benim arzum, özellikle III. Selim'den sonra bu kurumun devlet içerisindeki işleyişini ve nasıl bir değişime uğradığını incelemektir. Fakat takdir edersiniz ki bir kurumu belli bir noktadan başlayıp incelemeye çalışmak son derece sakıncalı. Edebiyatını bilmek ve bir temel üzerine oturtmak gerekiyor. Bunun üzerine kurumun özellikle klasik dönemdeki yapılanması üzerine çalışmaya başladım. Daha sonra III. Selim ve sonrasındaki dönemde kurumun nasıl bir değişikliğe uğradığını araştırdım. Şunu söyleyebilirim ki; şeyhülislamlık Müslüman devletler içerisinde merkezî bir devlet yapılanması içerisinde örgütlenmiş yegane kurum. Burada şöyle bir soru akla gelebilir: Oralarda fetva verme görevi yok muydu? Çünkü şeyhülislamlığın özüne baktığımızda en önemli görevi fetva vermek. Tabii ki var. Hatta Hz. Muhammed döneminden itibaren fetva verme yetkisi var. Fakat Osmanlı Devleti içerisinde bu bir kurum haline dönüşmüş ve başına da şeyhülislam getirilmiş. Şeyhülislamlık kelime itibarıyla daha önce Türk İslam devletleri ve diğer İslam devletlerinde kullanılıyor. Fetva vermekle şan şöhret sahibi olmuş kişiler için kullanılan bir unvan. Dolayısıyla unvan bazında olaya baktığımızda da Osmanlı Devleti içerisinde ilk kez kullanılmıyor. Keza biraz önce söylediğim gibi fetva verme yetkisi de ilk kez kullanılmıyor. Peki, Osmanlı Devleti'nde bu kurumu ayrıcalıklı kılan, diğer devletlerdekinden ayırtıran nokta ne? Kurumu, diğer devletlerdekinden ayırtıran nokta, fetva verme görevinin devlet içinde tek bir kişinin elinde, merkezi bir devlet yapılanması içinde toplanmış olması. Bunun alt kademelerinde tabii ki müftüler var. Fakat şeyhülislam Osmanlı Devleti içinde padişahın doğrudan vekili konumunda. Böyle bir konu tabii ki birinci el kaynaklara inilerek çalışılmak zorunda. Yapılacak çalışmada özellikle arşiv belgelerinden istifade etmeye çalıştım. Doktora çalışmam altı-yedi yıl sürdü. Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi'nde üç-dört yıl yaz aylarında çalıştım ve bulabildiğim kadarıyla belgeleri değerlendirmeye çalıştım. Ayrıca meşihat arşivinde de araştırmalarımı sürdürdüm o yıllarda. Meşihat arşivi içerisindeki şer'îye sicillerinde değil de irade defterleri ve meşihat gelen giden defterler üzerinde bir takım incelemelerde buldum. O tarihlerde bu defterler henüz tasnif edilmiş değildi. Pek çoğu atıl durumdaydı. Hatta orada çalışan arkadaşla birlikte bunları rulolar halinde bulup çalışmak zorunda kaldım. Dolayısıyla bu çalışma kapsamında

birinci elden kaynaklara ulaşabildiğim kadarıyla ulaşmaya çalıştım. Bunun ötesinde özellikle klasik dönemi incelerken dönemle ilgili vakanüvis tarihlerinden, kroniklerden yararlandım. Asıl çalışma alanımı oluşturan III. Selim'den devletin sonuna kadar ki dönem için de yine hatt-ı hümayun tasnifleri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki irade tasnifleri, meşihata gelen giden defterler, meclis-i vükela mazbataları ve benzeri bütün defterlerden ve mazbatalardan yararlandım. Asıl önemli nokta belki kaynak aşamasında yine ulaşabildiğim ve yararlanabildiğim kadarıyla basını kullanmış olmamdır. Dönemin basınında yer alan tartışmalara özellikle meşihatın siyasi ortam içerisine nasıl çekildiği ve bu siyasi ortam içerisindeki konumunu tespit etme aşamasında basındaki bir takım yazılardan istifade ettim. Bunun ötesinde Meclis-i Mebusan zabıtlarındaki tartışmalar, yine keza, düstur içerisinde o dönemde çıkmış olan nizamnameler bu çalışmayı hazırlarken kullandığım kaynaklar içerisinde yer aldı.

Şimdi genel olarak şeyhülislamlık dediğimizde şeyhülislamlığın klasik dönemdeki yapısı ve sonrasında devlet içerisindeki yapının nasıl değişime uğradığından kısaca söz etmek istiyorum. Klasik dönem söz konusu olduğunda Osmanlı Devleti içerisinde şeyhülislamlığa ilişkin en çok tartışılan konulardan birisi bu makamın nasıl ve hangi tarihlerde ortaya çıktığı konusudur. Bu noktada aslında benim ortaya koyabildiğim çok fazla bir şey yok. Çünkü çalışmamın özünü klasik dönem oluşturmadı. Ancak, ben o döneme kadar yapılan çalışmaların bir nevi toplanmasını gerçekleştirmiş oldum. Bu konuda kesinlikle bir iddiam yok Bu döneme kadar yapılan çalışmalarda benim dikkatimi çeken şey, şeyhülislamlığın Osmanlı Devleti içerisinde, özellikle II. Murat dönemine ta-

rihlendiği. Bunun değişik nedenleri, değişik gerekçeleri var. O dönemde halifelik kurumundan etkilenilerek Osmanlı Devleti'nde böyle bir kuruma/makama ihtiyaç duyulduğundan, ayrıca Hıristiyanlıktaki patrikliğe ya da papalığa özenilerek böyle bir makamın oluştuğundan da söz ediliyor. Yine II. Murat döneminde meslekler arasındaki farkları ortadan kaldırmak ya da tek bir çatı altında İslamiyet'i örgütleyerek mesleklerin kaynaşmasını sağlamak amacıyla da böyle bir makama ihtiyaç duyulduğundan bahsediliyor. Genel olarak şeyhülistamların hayatlarıyla ilgili yaptığım araştırmada, II. Murat döneminde şeyhülistamların sadece fetva verme yetkisini üstlenmediklerini farkettim. Tabii eğer Osmanlı Devleti'nde şeyhülistamlık kurumunu II. Murat döneminde başlatacak olursak bu böyledir. şeyhülistamlar aynı zamanda müderrislik görevi de üstlenmişlerdir. Dolayısıyla hem yargı hem eğitim bunun yanı sıra da fetva ile ilgili sorumlulukları var. şeyhülistamlık dediğimizde bence bu makamı/bu kurumu Fatih dönemiyle tarihlemek gerekiyor. Çünkü Fatih döneminde Osmanlı Devleti, hepimizin bildiği gibi devletin hemen hemen her kademesinde bir merkezileşme süreci yaşıyor. Fatih, özellikle askeri sınıfı kontrolü altına alarak kendi denetimine bağlıyor. Ulema sınıfını da yine böyle bir yapılanmayla -ki bu noktada şeyhülistamlık devreye girmiştir- kontrol altına almayı amaçlıyor. Bu dönemden itibaren genel olarak şeyhülistamların asıl görevlerinin fetva vermek olduğunu; kadılık ya da eğitim gibi diğer görevlerden ayrıldıklarını görmekteyiz. Dolayısıyla bizim konuya bakışımız Fatih Sultan Mehmet döneminde makamın bağımsızlaştığı ve bunun ötesinde de bu merkezileşme süreci içerisinde şeyhülistamlığın bu merkez yapısında yerini aldığı yönünde.

Klasik dönem içerisinde dikkat çeken bir diğer nokta, görev alan şeyhülistamların kendi bilgileri ve tecrübeleriyle doğru orantılı olarak devlet içerisinde bir yer edindikleridir. Burada şunun altını çizmek istiyorum. Mesela Ebu's-suud Efendinin ya da bir Kemalpaşazade'nin devlet içerisindeki yeri diğer şeyhülistamlardan çok daha farklıdır. Nasıl farklı? Alınmış olan kararlar ve karar prosedürlerinde işlevleri farklı. Dolayısıyla da belki bilgi ve tecrübe açasından daha zayıf olan şeyhülistamlara oranla, bilgi ve tecrübe açasından daha üst düzeyde olan şeyhülistamların göreve geldikleri zaman verdikleri fetvalar ya da devlet çatısı altında üstlendikleri rol bir parça daha farklılaşıyor klasik dönem

bazında olaya baktığımız zaman. Klasik dönemde üstlendikleri en önemli yetki fetva verme yetkisidir. Bunun haricinde de özellikle II. Bayezid döneminde kendilerine medreselerle ilgili bir takım sorumluluklar veriliyor. II. Bayezid kurduğu medresenin müderrisliği görevini şeyhülislama veriyor. Bunun ötesinde vakıfların denetlenmesi görevi şeyhülislama veriliyor. Yine önemli görevlerinden biri de padişahların, huzur murafaaları yani huzur dersleri denilen derslere şeyhüliamlar aracılığıyla katılımcılarını seçmeleri, belirlemeleri. Dolayısıyla üstlenmiş oldukları yetkiler klasik dönem çerçevesinde belirli. Bu yetkiler çerçevesinde 16. yüzyıldan sonra şeyhüliamların bir takım idari işlerin içine sokulmaya başladıklarını görüyoruz. Nasıl idari işler? Bir ke-re ulema içerisindeki başkanlık görevi şeyhüliamlığa veriliyor. Dolayısıyla da ulema sınıfı içerisinde yer alan kadıları, müderrisleri atama görevi ve yetkisi şeyhüliamlık bünyesine veriliyor. Bu bir nevi idari bir sorumluluk. Fakat burada dikkatimizi çeken en önemli nokta bir takım atamalardan, azil işlemlerinden sorumlu olmalarına rağmen siyasi işlerin en önemli merkezi olan Divan-ı Hümayun'da şeyhüliamlara yer verilmemesi. Resmi pozisyon anlamında Divan-ı Hümayun içerisinde yer almıyorlar. Kazaskerler var ama şeyhüliamların bu karar mercisinde yerleri yok. Öyleyse klasik dönemde alınmış olan siyasi kararların içerisinde şeyhüliamlar doğrudan mevcut değil. Mevcudiyetleri, alınan kararın onayı niteliğinde olan fetva mekanizmasında söz konusu. Ama bu fetva mekanizması nasıl işlemiş, nasıl işletilmiş bu da yine bence tartışılması gereken bir nokta. Şimdi, Osmanlı Devleti içerisinde özellikle şeyhüliamlık makamı açısından altı çizilmesi gereken bir kırılma noktası olarak gördüğüm bir dönem; şeyhüliamların, Divan-ı Hümayun toplantılarına katılmadıkları halde XVI. yüzyılın sonlarında ve XVII. yüzyılın başlarında Divan-ı Hümayun'un önemini yitirmesiyle toplanmaya başlayan meşveretlerde resmi yetkili olarak görev almaları. Bu toplantılara şeyhüliamlar hatta azledilmiş, görevden alınmış eski şeyhüliamlar dahi katılıyorlar. Alınan kararların doğrudan içerisindedirler. Dolayısıyla bu nokta son derece önemli. Neden önemli? Çünkü XVII. yüzyıl şeyhüliamlık makamının adım adım siyasi işlerin içine çekilmeye başladığı süreçtir.. Meşveret meclislerinde alınan her türlü kararın içerisinde varlar. Yine atama ve azil kararları, yapılacak olan bir

savaş ilanı ya da bir barış antlaşması ve bu noktada alınan kararlar, Osmanlı Devleti içindeki her türlü ekonomik bunalım ve bu bunalıma çözüm arayışları, para tedariki vs. aklınıza gelebilecek olan her türlü problemin çözümü amacıyla toplanmış olan meşveretlerde hatta İstanbul içerisinde fırınlarda doğru dürüst ekmeğin yapılmadığı yönündeki iddialar gibi ufak tefek işler için toplanan meşveret meclislerinde dahi şeyhülislamların mevcut olduğunu ve alınan kararlarda bizzat imzalarının bulunduğunu görmekteyiz. Dolayısıyla bu önemli bir konu. Peki, bunun sonrasında ne oluyor? Bunun sonrasında II. Mahmut dönemi yine bir kırılma noktası. Çünkü II. Mahmut döneminde vükela heyetinin oluşturulması ve vükela heyeti içerisinde şeyhülislamların yer almaya başlamaları siyasi açıdan şeyhülislamın pozisyonu itibarıyla son derece önemli bir nokta. Vükela heyeti içerisinde şeyhülislamlara yer veriliyor ve bu kişiler doğrudan bu toplantılara katılıyorlar ama şunu da belirtmemiz gerekiyor ki katıldıkları zaman vükela heyetinden çıkacak olan kararlar da bir fetva ile çıkmıyor. Yani son söz, heyet içerisindeki toplantılarda şeyhülislama verilmiş değil. II. Mahmut döneminde şeyhülislamlar ancak ve ancak diğer nezaretlerin başındaki vekiller gibi bir oy yetkisine sahip olan kişiler. Buradaki amaç nedir? Bunu da belki şöyle açıklayabiliriz. II. Mahmut yapacağı tüm yenileşme hareketleri içerisinde bir takım işleri organize ederken özellikle ulemanın tepkisini engelleyebilmek ya da tepkisini bizzat görebilmek için şeyhülislamı vükela heyeti içerisine sokarak buradan denetleme ve gözlemleme şansına sahip olmuş olabilir. Tabii ki bunların tamamı bizim naçizane yorumlarımız. Bunun ötesinde şeyhülislamların Tanzimat döneminde de vükela heyetindeki çalışmalarını sürdürdüklerini görmekteyiz. Tanzimat dönemi içerisinde bir takım Tanzimat meclislerinde yer alıyorlar. Çünkü vükela heyeti üyeleri doğrudan doğruya bu meclisin üyeleri sayılıyor. 1868 yılında Meclis-i Valâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin ikiye bölünmesinden sonra oluşturulmuş olan Şura-yı Devlet içerisinde şeyhülislamlar yer almıyor. Dolayısıyla yasama bazında olaya bakacak olursak kanunların hazırlanması aşamasında şeyhülislamların yer almadıklarını görüyoruz. Vükela heyeti üyesi olmaları nedeniyle yürütme aşamasında mevcutlar. 1876 yılında Kanun-i Esasi'nin 7. ve 27. maddesinde belirtilmiş olduğu üzere İslamiyet devletin resmi dini olarak belirtiliyor ve

sadrızamla şeyhülislamı atama yetkisi, Kanun-i Esasi ile resmen altı çizilerek padişaha veriliyor. Bu daha öncesinde de işleyen bir süreç, ancak Kanun-i Esasi ile resmi olarak kayda dökülmüş oluyor. Meşihat bu dönemde de bir nezaret hükmünde çalışmalarını sürdürüyor. Belki asıl dikkatimizi çekmesi gereken nokta, siyasi işlerlik açısından şeyhülislamlık için II. Meşrutiyet döneminin önemidir. Bu dönem kendine has bir takım özellikleri beraberinde getiriyor. Şeyhülislamlar bu dönemde siyasi işlerin içinde doğrudan doğruya yer alan kişiler olarak karşımıza çıkıyor. II. Meşrutiyet ve bunu takiben 1909 yılında anayasada yapılan değişiklikler sonucunda yine şeyhülislamın ve sadrazamın padişah tarafından atanması süreci değişikliğe uğramıyor. Bu süreç 1909 anayasa değişikliklerine de aynen giriyor. Dolayısıyla şeyhülislam, sadrazamla birlikte doğrudan padişah tarafından göreve getirilen bir devlet memuru statüsüyle işlevini sürdürüyor. Fakat II. Meşrutiyet döneminde şeyhülislamlar öyle bir noktaya geliyor ki, nezaretlerle birlikte değişen, nezaretlerin başındaki nazırlar nasıl bu dönem içerisinde sık sık değişikliğe uğruyorlarsa şeyhülislamlar da bir nazır gibi sık sık değişikliğe uğrayan, dönemin siyasi çalkantıları içerisinde değişen bir yapı içerisine giriyorlar ve siyasi ortamın doğrudan içerisinde yer alıyorlar. Bu dönemde dikkatimizi çeken bir diğer önemli nokta, şeyhülislamlık makamının mecliste vükela heyeti içinde olmasıyla beraber, Meclis-i Mebusan'a çağrıldığında bu meclise gidip bir takım şeyleri sunmak ya da kendi görev alanına giren bir takım bilgileri aktarmakla ilgili yapacağı konuşmaların dahi tartışmalara neden olacağını görmekteyiz. Nasıl tartışmalar bunlar? Bir kere Meclis-i Mebusan içerisinde, şeyhülislamlık makamının kendi görev ve yetkileriyle bağlantılı da olsa hiçbir şekilde Meclis-i Mebusan tarafından denetlenemeyeceğini söyleyen bir kesim var. Neden denetlenemez? Çünkü şeyhülislamlık makamı manevi bir makamdır. Böyle bir makamın meclisin önüne gelerek bir takım bilgileri aktarmasının dahi onun manevi yönüne zarar vereceği düşünülüyor. Özellikle *Volkan Gazetesi* içerisinde bu tarz tartışmalara rastlıyoruz. Derviş Vahdetî'nin görüşleri bu çerçevede; hatta öyle bir yazısı var ki çok dikkat çekici: "Şeyhülislamlık makamı meclisin huzuruna gidip ayak takırtıları, el şakırtıları arasında bir takım konuşmaları yapacak kadar ayaklar altına alınacak bir makam değil" diyor. Ve şeyhülislamı-

ğın Meclis-i Mebusan tarafından denetlenmesi işini şiddetle eleştiriyor. Bir kesim ise bunun tam aksine, mesela, bunların başını Elmalılı Hamdi Yazır çeker, şeyhülislamlık eğer bir devlet memuriyeti ise ve bu devlet memuriyeti doğrudan vükela heyeti içinde yer edinmişse gerektiği zaman mebusan meclisine gelir ve gerektiği zaman kendisine sorulan sorulara cevap verebilir şeklinde görüş beyan ediyor. Dolayısıyla bunu destekleyen ve bu çerçevede görüş beyan eden bir takım düşünörlere de biz bu dönemde rastlayabiliyoruz. Bu konu ile ilgili yine Meclis-i Mebusan zabıtlarından edinmiş olduğum bir bilgi var: şeyhülislam makamında olan bir kişi naib atamalarıyla ilgili Meclis-i Mebusan'a davet ediliyor. Şeyhülislam burada kendisine sorulan sorulara cevap vermiyor. Bu toplantıya iştirak etmiyor. Ardından bu olay Meclis-i Mebusan içeriğinde şiddetle yankılarını buluyor. Deniyor ki, nasıl olur da vükela heyeti üyesi olan biri Meclis-i Mebusan'a gelip kendisine sorulan bir takım sorulara cevap vermez. Bu tepkiler üzerine yeniden davet gönderiliyor. Bu kez şeyhülislam İstanbul müftüsünü Meclis-i Mebusana gönderiyor. Mebuslar yine tatmin olmuyorlar ve ardından yine yazışmalar devam ediyor. Dönemin basınında da bunun tartışmaları var. En son nokta itibarıyla şeyhülislam Meclis-i Mebusan'a gelerek konuyla ilgili bilgileri aktarmak zorunda kalıyor. Bu dönemdeki tartışmalar çok ilginç olduğu için altını çizerek söylemek istedim. İdari açıdan şeyhülislamın görev ve yetkileri, özellikle de siyasi hayat içerisindeki bir takım yetkileri, 1916 yılında düzenlenen İttihat ve Terakki Kongresi'nde alınan kararla sınırlandırılmaya çalışılıyor. Neden? Çünkü İttihat ve Terakki Partisi'nin özellikle dinin kamusal hayat içinden çekilip alınması yönündeki düşünceleri 1916 kongresinde resmen kendini göstermiş oluyor. O döneme kadar, özellikle Ziya Gökalp'in görüşlerinde, İttihatçıların 1916 kongresinde aldıkları kararların bir nevi örneklerini görmekteyiz. Sonuç olarak bu kongrede şeyhülislamlık makamının tüm siyasi ve adli yetkilerinden arındırılarak doğrudan diyanet işlerinden sorumlu bir makam konumuna getirilmeye çalışıldığını görüyoruz. Bunu müteakip 1917 yılı içerisinde özellikle adli alanda bir takım düzenlemeler gerçekleştiriliyor. Adli alanda II. Mahmut döneminde kendilerine tanınmış olan şer'îye mahkemelerinin başkanlığı pozisyonu kendilerinden geri alınıyor. Şeyhülislamlık doğrudan diyanet işlerinden sorumlu bir yapılanma

haline getirilmeye çalışılıyor. Bu II. Meşrutiyet süreci bence Cumhuriyet devrine zemin hazırlayan bir süreç. Türkiye Cumhuriyeti devletinin kurulmasının ardından özellikle Atatürk'ün birden bire bir takım fikirleri yürürlüğe koyduğunu düşünüyoruz genel olarak, özellikle bazı araştırmacıların böyle bir fikri var. Ancak özellikle II. Meşrutiyet, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına zemin oluşturacak bir takım oluşumları fikrî bazda ortaya koyan bir süreçtir. Yine meşihat makamıyla ilgili diyanet işlerinin Türkiye Cumhuriyeti içinde oluşturulması ve sadece din işlerinden sorumlu bir makam pozisyonuna gelmesi bence II. Meşrutiyet döneminde başlayan bu fikri çalışmaların ve İttihat ve Terakki'nin dini kamusal hayat içerisinden çekip almaya çalışmasının bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Şeyhülislamlık makamı aslında, sadece idari yetkilerle donanmış bir makam değil, II. Mahmut döneminde. Bu dönemde, sadrazamlığın başvekâletliğe dönüştürülmesi ve üzerine pek çok görev yüklenmesiyle bir nevi temyiz mahkemeleri gibi toplanan huzur murafaalarının sadrazamların değil şeyhülislamların başkanlığında toplanmaları öngörülmüş, dolayısıyla da II. Mahmut döneminden itibaren kendilerine bir takım yargı yetkileri de verilmiştir. Bu yargı yetkisi doğrudan şer'îye mahkemelerinin başkanlığı yetkisidir. XVI. yüzyıldan sonra kadıların ve müderrislerin atanması yetkisi, şeyhülislamlığa tanınmış bir yetkiydi ama XIX. yüzyıldan itibaren II. Mahmut dönemiyle şer'îye mahkemelerinin başkanlığı kendilerine verince yargı alanında da bir takım üst düzey yetkiler üstlenmeye başlıyorlar. Bu döneme kadar tüm İslam devletlerinde de kaza yetkisi ile fetva yetkisinin birbirinden ayrı yetkiler olduğunu görüyoruz. Müftüler ve müftülerin üstlenmiş oldukları fetva yetkileri; kadılar ve kadıların üstlenmiş oldukları yargı yetkileri aslında o döneme kadar birbirinden ayrı olan yetkiler. Çünkü fetva bilindiği gibi, verildikten sonra kadıyı bağlamıyor. Kadı fetva yetkisine göre karar almak mecburiyetinde değil. Bağlayıcı bir vasfı yok. Yargının başında bulunan kadılar doğrudan padişahın birer memuru olarak görülmektedir. Ancak II. Mahmut döneminde bu iki yetkinin bir arada değerlendirilebildiğini görmekteyiz. Ta ki XIX. yüzyılın ikinci yarısında Nizamiye mahkemelerinin açılışına kadar. Nizamiye mahkemelerinin açılışıyla birlikte şeyhülislamlar bu mahkemelerin başkanlığını üstlenmiyorlar.

Sadece şer'îye mahkemelerinin üst mercii olma konularını sürdürüyorlar. Böylece yargı alanında ikili bir yapı ortaya çıkıyor. Yargı alanındaki bu iki başlılık, yani bir yandan Nizamiye mahkemeleri ve Adliye Nezareti bir yandan şer'îye mahkemeleri ve şeyhülislamlık makamı II. Meşrutiyet dönemine kadar sistem içerisinde yapılarını sürdürüyorlar. 1916 yılında İttihat ve Terakki kongresinde alınan kararlar gereği; kaza yetkisiyle fetva yetkisinin birbirinden farklı yetkiler olduğu ve aynı kişinin yetki alanları içine sokulamayacağı, bu nedenle bu iki yetkinin mutlaka birbirinden ayrılması gerektiği üzerinde duruluyor ve bunu müteakip 1917 yılında şer'îye mahkemelerinin de Adliye Nezareti'ne bağlandığı görülüyor. Fakat bu, özellikle İslamcı düşünürler tarafından büyük tepkiler almış. Şer'îye mahkemelerinin Müslüman halkın kendi aralarındaki anlaşmazlıkları çözmek için kurulmuş mahkemeler olduğu, bu nedenle bu mahkemelerin başkanlığını da şeyhülislamlığın üstlenmesi gerektiği üzerine özellikle basında sıkça yazılan yazılara rastlamaktayız. Bu tür yazılar ve ulema içerisindeki tepkiler, 1918 yılında Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşını kaybetmesi, İttihat ve Terakkinin ve izlediği politikaların yavaş yavaş gözden düşmesi sonucunda şeyhülislamlığa, özellikle idari alandaki, yetkilerinin iadesi kararı alınıyor. Ancak bu kararın uygulanması iki yıl gibi uzun bir süre zarfında gerçekleşebiliyor. 1920'de Mustafa Sabri Efendi'nin şeyhülislamlığı döneminde şer'îye mahkemeleri ile ilgili yetkiler iade ediliyor. Dolayısıyla adli alandaki kesinti bu şekilde sona eriyor.

Son olarak söz etmek istediğim bir başka nokta, şeyhülislamların eğitim alanında üstlendikleri yetkiler. Şeyhülislamlar siyaset içerisinde özellikle III. Selim'den itibaren mevcutlar. Adli alanda, II. Mahmut döneminden itibaren iyiden iyiye işin içerisine giriyorlar. Eğitim alanında ise, II. Bayezid döneminde kendilerine medrese müderrisliği verilen şeyhülislamlar, özellikle XVI. yüzyılın sonlarından itibaren ulemanın başkanlığı görevini üstlenmeleriyle eğitim alanında en önemli yetkiye sahip oluyorlar. Çünkü bu tarihten itibaren müderrisliğe atama ve azil görevi, şeyhülislamlığa tanınıyor. Dolayısıyla medreselerle ilgili işleyişte doğrudan şeyhülislamların sorumlu tutulduğunu görmekteyiz. III. Selim ve sonrasında medreselerin yanında açılmaya başlanan yeni okullarda şeyhülislamlar din derslerinden sorumlu kılınıyorlar. Dini eğitim içinde

bir takım denetleme yetkileri sürdürülüyor. Fakat hiçbir şekilde, açılmış modern okulların başkanlığı pozisyonları yok.. 1916 yılındaki kongrede çıkan sonuca göre de ancak medreselerdeki görev ve yetkileri devam ediyor. Medreselerin dini eğitim veren kurumlar olması nedeniyle şeyhülislamlığın kontrolünde olması gerektiği düşünülüyor.

Nihai kertede şunu diyebiliriz ki şeyhülislamlık ilk ortaya çıkışından 1926 yılına dek siyasallaşarak devam eden bir ivme göstermiştir ve öyle bir noktaya gelmiştir ki Mustafa Sabri Efendi fırka şeyhülislamı olarak anılmıştır. Şeyhülislamlık, manevi otoritesi güçlü kişilerin işbaşında olduğu dönemden tamamen farklı bir şekilde karşımıza çıkmaktadır.

Acaba şeyhülislamlıkta fetva ile kaza çok iç içe değil mi? Ayrıca kadılar muteber fıkıh kitaplarına uygun hüküm vermemişse şeyhülslama bunları düzeltme yetkisi verilmemiş midir?

Evet, bu noktada haklısınız. Eğer İslam hukuku içinde olayı değerlendirecek olursak kadılara verilen bir takdir yetkisi var. Buna tazir yetkisi diyoruz. Bu tazir yetkisi içerisinde İslam hukuku içerisinde yer almayan bir takım cezalandırma şekillerini kadı kendisi belirleyip suçlu olan kişiyi cezalandırma yetkisine sahip. Dolayısıyla bu noktada fetvalardan, fıkıh kitaplarından yararlanıyor. Bu bir bağlayıcılık değil bence bir nevi görüş alma.

Mehmet Akif Aydın: Belki şu da söylenebilir. Fetvanın bağlayıcı olması şu anlamda kullanılır daha çok: Fetvada, müftü fetvayı verirken kendisine nakledilen olayın gerçekten öyle olup olmadığını araştırmaz. O yüzden fetvayı verirken anonim isimler kullanılır. Yani müftü, olay kendisine anlatıldığı gibi ise, sonuç böyle olmalıdır diye hukuk kuralını söyler. Hâlbuki fetvadaki olay, vakiyaya uymamış olabilir. Olayı kadı inceleyecektir, şahitleri kadı dinleyecektir. Müftü şahit dinlemez. Şunu karıştırmamak lazım tabi: şeyhülislamların kadılar üzerinde bir ağırlıkları var, yani sıradan bir müftünün, bir müderrisin fetvası değil şeyhülislamın fetvası.

Mehmet İpşirli: Yalnız kadınların fetvaya itibar etmedikleri de oluyor. Bu menkıbevi olarak da çok olayda anlatılıyor. Zaman zaman fermanlarda kadınların fetvalara uyması yönünde uyarılar bulunur.

Hatta II. Mahmut döneminde bir Hatt-ı Hümayun var. Padişah kadının almış olduğu bir kararın fetvaya uygun hale getirilmesini dile getiriyor.

İpşirli: Şeyhülislamlık makamı müstakil bir makam vs. ama biz ne kadar müstakil desek de tabii sistemin bir parçası. Ne İran'daki molla rejimi gibi ne de batıdaki papalık sistemi gibi. Sistemin içerisinde bir kurum bu. Dolayısıyla şeyhülislam da devamlı havayı koklayarak, konjunktüre uygun olarak hareket ediyorlar. Bu, kitabına uyduruyorlar anlamına gelmiyor. Ama sistemin içerisinde olmakla sistemin dışarısında olmak çok farklı. Üzerlerinde ağır sorumluluk var. Dolayısıyla padişah nasıl devletin yönetiminde kendinde bir sorumluluk hissediyorsa benim kanaatime göre şeyhülislam da aynı sorumluluğu hissediyor. Kazas-kerde de aynı şey var, defterdarda da. Bunlar bir sistemi birlikte oluşturuyorlar. Hâlbuki İran sisteminde ulemanın tuzu kuru. Kendi kafalarına göre tavır koyabiliyorlar. Bizdeki şeyhülislamlığın işleyişinin en temel dezavantajı, sistemin içinde oldukları için çoğu zaman politize olmaları. Burada şeyhülislamların şahsiyetleri çok önemli. Dolayısıyla bu müesseseyi kişilerden bağımsız incelemek zor. Bir de bu şeyhülislamlığı hep diyanet gibi görüyoruz ama aslında şeyhülislamlığı günümüzde bir şeye benzetmek gerekirse anayasa mahkemesine benzetebiliriz. Teşekkür ederiz.

Son Dönem Osmanlısında Kadılık Kurumu

Jun AKİBA*

Türkiye Araştırmaları Merkezinin Tez/Makale sunumlarının otuzaltıncısını bugün gerçekleştireceğiz inşallah. Konuğumuz Jun Akiba. Tokyo Üniversitesinde, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Şer'i Hakimler: Tayin Usulü, Eğitimi ve Menşeleri" isimli bir doktora tezi hazırladı 2003 yılında. Bugün bize burada sunuşunu yapacak. Sunuşun ardından da soru ve katkılarla tartışmaya devam edeceğiz.

Teşekkür ederim. Her şeyden önce bana burada konuşma imkânını veren Bilim ve Sanat Vakfı'na ve Özgür Bey'e teşekkür ediyorum. Tabii buraya beni dinlemeye gelenlere de çok teşekkür ediyorum. Ben bugün, Özgür Bey'in bahsettiği gibi, 2003'te Japonya'da sunduğum doktora tezimin hakkında konuşmak istiyorum. Tabii vakit sınırlı olduğu için tezimin yalnızca ana hatlarından bahsetmek istiyorum. Tezimin başlığı, "Son Dönem Osmanlı Devleti'nde Şer'i Hakimler". Tezimde "kadılık kurumu" terimini kullanmadım. Bunun yerine "şer'i hâkimler" ifadesini kullanmayı tercih ettim. Aslında şer'iyeye mahkemelerinde şer'i hakimlik yapanlara kadı demek yanlış olur. Çünkü, araştırma yaptığım dönemde yani XVIII. yüzyılın sonundan XX. yüzyılın başlarına kadar 'kadı' unvanı

* Doç. Dr.: Chiba Üniversitesi.

taşıyan şahısların çoğu kadılık görevini yapmıyorlardı. Yerlerine genellikle naip tayin ediyorlardı. Daha sonra da değineceğim gibi, özellikle 1871'den 1913'e kadar bazı istisnalar hariç şer'îye mahkemelerinde hakimlik görevini yerine getirenlerin resmi ünvanı naiptir, kadı değil. Bunu öncelikle söylemek istiyorum. Ancak anlaşılması kolay olsun diye kısaca "kadılık" çalışıyorum diyebilirim.

Şimdi asıl konuya gelecek olursak, Osmanlı'da kadılık kurumunun önemi sadece yargı alanındaki yetkilerinden kaynaklanmamaktadır. Kadılar, aynı zamanda, idari ve mali alanlarda da büyük yetkilere sahiptir. Tanzimat'a kadar, Tanzimat'tan sonra Nizamiye mahkemelerinin kurulmasıyla birlikte şer'îye mahkemelerinin yetkileri sınırlanmıştır. Yine bu dönemde, bürokrasi gelişmiş, yerel idare teşkilatındaki yeni yapılanma dolayısıyla şer'î hakimlerin idari alandaki yetkileri oldukça azalmıştır. Bu durum günümüz araştırmacılarını yanlış bir algıya sevk etmiştir. Tanzimat'tan sonra gelişen yeni yargı sistemiyle birlikte şer'î hakimliğin eski bir sistemin kalıntısı olduğu, kadılık kurumunun da gittikçe işlevini yitirdiği düşünüldüğü için bu konu üzerine fazla çalışma yapılmamıştır. Gerçekte, Tanzimat sonrasında şer'îye mahkemeleri ve kadılık kurumu büyük değişikliklere uğramış ve reform hareketlerinde önemli bir rol oynamıştır.

Ben bu çalışmamda, XIX. yüzyıl ve XX. yüzyılda, Osmanlı Devleti'nin yeniden yapılanma sürecinde şer'î hakimlik kurumunun nasıl yeniden şekillendiğini analiz etmeye çalıştım. Şer'îye mahkemelerinin bürokrasinin diğer kurumlarına benzer şekilde modernleşmediği, bu değişimin daha çok şer'î hakimlik kurumunun yaşadığı sorunlara karşı bir çözüm olarak ortaya çıktığı ve gerçekleşen değişim ile ilmiye sınıfı içerisinde var olan güç mücadelesinin doğrudan ilişkili olduğu sonucuna vardım. Burada şuna dikkat çekmek isterim ki, araştırmamda ilmiye sınıfını tek bir grup olarak görmemeye çalıştım. Çeşitli gruplar arasındaki farklılıkları/farklılaşmaları ortaya koymaya gayret ettim.

Yararlandığım kaynaklara gelince, hepimizin bildiği Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ni kullandım. Ayrıca İstanbul Müftülüğü arşivinde sicil-i ahval dosyaları üzerinde çalıştım. Bu dosyalar kadıların özgeçmişlerini içerdiği için bir hayli önemli bilgiler veriyor bize. Seferihisar, Burdur, Kayseri örneklerinde reformların sonuçlarına bakmak için şer'îye sicillerinden de yararlandım. Ayrıca şer'î hakimlerin seçim meclisi (Meclis-

i İntihab-ı Hükkâm) defterleri, matbu kaynaklar, *Takvim-i Vekayi*, salnameler ve nizamnameleri inceledim.

Doktora tezimin içeriği temel olarak 4 bölümden oluşuyor. Şer'i mahkemelerde Tanzimat uygulamasının 1839-1850 arasındaki gelişmesini birinci bölümlerde inceledim. İkinci bölüm 1855 yılında başlayan 1871'de 'naiplik kurumu'nun doğuşuyla sonuçlanan reform hareketlerini ele alıyor. Üçüncü bölümde şer'i hakimleri yetiştirmek için kurulan okullardan bahsettim. Dördüncü bölümde tercüme-i hallere dayanarak şer'i hakimlerin kökenleri üzerinde durdum.

Tezimin birinci bölümünü anlatırken burada özellikle 1840 tarihinde çıkan "Talimatname-i Hükkâm"ı zikretmek istiyorum. Bu talimatname daha önce pek araştırılmamıştı. Bunun uygulanması, düzenlenmesi üzerinde durdum.

Konuya girmeden önce Tanzimat dönemi reformlarının en önemlilerinden, iltizamın kaldırılmasından bahsetmek istiyorum. Bildiğiniz gibi iltizam sisteminin kaldırılması, Tanzimat'ın en önemli reformlarından biridir. Bu uygulama kaldırılarak yerine, vergilerin doğrudan hazineye aktarılması uygulamasına geçildi. 1840'da bu iş için eleman tayinine başlandı. Dönemin ilk yıllarındaki mali reformu dikkatle incelediğimiz zaman bu reformun içinde şer'i hakimlik reformunun da yer aldığını görmek mümkündür. Tanzimat'tan önce kadılık, şer'i hakimlik kurumu iltizam sistemiyle çok benzer nitelikler taşıyordu. Bu noktada Tanzimat'tan önceki kadılık sistemini de anlatmak istiyorum. Burada en önemli sorun naiplik sorunudur. Tanzimat'taki reformların temel amacı da, naiplerin kadılar tarafından atanması mekanizmasını kırmaktı.

Naiplerin atanması problemi en büyük problemdi. Tanzimat öncesinde üst düzey kadılıkların dışında kadı değil de naipler atanıyordu. XVIII. yüzyıl sonlarında kadınların kendi kendilerine naip atama yetkileri vardı ve kadınların naip ataması oldukça yaygındı. Kadılık görevini naibe devrediyorlardı. Bu, merkezileşme yolunda gayret gösteren devlet için büyük bir sorun teşkil ediyordu. Bu yolla tayin edilen naipler merkezi otoritenin dışında kalıyorlardı. Atanan "naip kim, ne zaman atandı..." bunu merkez bilmiyordu. Ayrıca naiplerin gereğinden fazla harç almaları sorunu da vardı. Şöyle ki, kadılara onların geçimini sağlamak için arpalık denen kazalar veriliyordu. Kendilerine arpalık verilen kadınlar kendi naiplerini o kazaya tayin ediyorlardı ve naip orada kadılık görevi-

ni yerine getiriyor ve hasılatı topluyordu. Kadılar, verginin taksiminde ve tevziinde o kazadan toplanan verginin yüzde iki buçüğünü alabiliyorlardı. O parayı da naipler topluyorlardı. Aslında naibin ödemesi gereken para naibin elde ettiğı paranın dörtte üçü gibi idi ama bu, sonraki dönemlerde sabit aylık olarak verilmeye başlandı. İltizam sistemine benzer bir şekilde naip hem vergiden kendi payını alıp hem de hakimlik görevini yerine getirirken halktan para (mahkeme harçları) toplayıp o parayı kadıya aktarıyordu. İşte, Tanzimat'ın ilk yıllarındaki reformun temel amacı bu iltizama benzer sistemi kırmaktır. Bunun için naiplere maaş verilmeye başlanıyor.

Affedersiniz arada soru sorabilir miyiz? Kadılar naipleri sadece kendileri mi atıyorlar ya da naipleri kendileri atama yetkisine sahipler mi? Peki kendileri ne iş yapıyorlar?

Bu, kişilere göre değişiyor. Kim naip olarak atanıyor?... Mesela müderrisliğe atanmış ama geliri az olduğu için bu görevini yapmayanlar naipliğe geçiyor. Kuzattan, ulemadan da atanabiliyor. Bu, biraz karışık. Kadılar gerçekte ne iş yapıyorlar? Bazen Şeyhülislamlik dairesinde kaptınlık yapabiliyorlar. Ama yukarıda da belirttiğim gibi XVIII. yüzyılın sonlarında naiplik meselesi çok büyük bir problem haline geliyor. Bunlar kendi kendilerine naip atamaya yetkiliydi ve merkezi kontrolün dışında kalıyorlardı. Merkez kimin naip olduğunu bazen bilemiyordu. İkinci bir neden rütbe sahiplerine naip para ödemek zorunda kaldığı için naiplerin fazla harç alması gibi usulsüzlükler olabiliyordu. Bunlar problemli. Ayrıca bu şekilde naip atanmasının yaygınlaşmasının en önemli sebebi ilmiye sınıfının nüfusunun çoğalmasıydı. İltiye sınıfının dışında da rekabet çok şiddetlenmiştir. Başka deyişle naiplik, daha doğrusu mahkemelerden kaynaklanan gelirin paylaşımında ciddi sorun çıkıyordu. Tanzimat dönemine gelince 1840 yılındaki reformla arpalık ve kadılık ile ve rütbe sahipleriyle naipler arasındaki bağlantı kesiliyor ve naipler doğrudan Şeyhülislam tarafından atanmaya başlanıyor ve bu düzenleme 1840 yılında Tanzimat'ın uygulandığı yerlerde vergi reformu ile paralel bir şekilde yürütülüyor. Naiplere maaş bağlanıyor ve vergi niteliğinde olan mahkeme harcının devlet hazinesine aktarılması sağlanıyor. Vergi tevziinde naibin alageldiğı harç kaldırılıyor. Naiplerden harcın büyük bir kısmını alan rütbe sahiplerine, bizzat hakimlik görevini sürdürenle-

re maaş verilmeye başlanıyor. Fakat ilk Tanzimat reformları İnalıcık'ın meşhur makalesinde anlattığı gibi başarısızlığa uğruyor. Benzer süreç naiplik sürecinde de yaşanıyor. Maaşlar kaldırılıp, harçlar tekrar naiplik tarafından alınıyor. Fakat kadılık ve arpalık sahipleri kendi maaşlarını almaya devam ettikleri için naipler prensip olarak Şeyhülislam tarafından atanmaya başlıyor.

Çalışmamın ikinci bölümü "kadılıktan naipliğe" başlığını taşıyor. Bu bölümde dönemin önemli ilk iki reform aşamasını ele aldım. Birinci reform, 1855 tarihindeki reformlardır. Bu tarihte 'Nüvvab hakkında Nizamname' çıkarılmış ve bu nizamname ile naiplere sınıf sistemi uygulanmıştır. Naipler bu uygulama ile beş sınıfa ayrılmış, prensip olarak kendi sınıflarına uygun kazalara atanmışlardır. Mesela ikinci sınıf bir naip ikinci sınıf kazaya naip tayin ediliyor. Bu şekilde, naipliğe ilişkin özel bir sistemin kurulması naipliği kadılık kurumundan bağımsız bir sistem olarak ortaya çıkarmıştır. Bununla birlikte nizamnameyi dikkatle okuduğumuz zaman ilmiye rütbelerine sahip olan ulemanın rütbesiz naiplerden daha iyi bir sınıfa dahil olduğunu görürüz. Naiplik tezkeresini alsa da rütbesiz naibin, tekrar sınava girmesi gerekiyordu ve deneysel ama rütbesiz naiplere sıkı kontrol uygulanıyordu.

Yine aynı nizamname kapsamında isteklilerin İstanbul şer'iyehanesinde istihdam olunmaları ve gerekli bilgileri öğrenebilmeleri planlanmıştı. Ancak bu program mahkemedeki kâtiplik kadrosunun yeterli olamaması nedeniyle gerçekleşme imkânı bulamamıştır. Bundan dolayı şeyhülislamın denetimi altında yeni naipler yetiştirmek için bir okul açılmıştı. Bu yeni açılan okulun adı Muallimhane-i Nüvvab iken sonradan Mekteb-i Nüvvab olarak değiştirilmiştir. Daha sonraki yıllarda ise okulun ismi Medresetülkuzat halini almıştır. Bu yeni açılan okullarda ilginç olan bir diğer husus, zadedân sınıfıdır. Zadedân sınıfı, yüksek rütbeli ulemanın çocuklarının imtihansız girdiği ayrıcalıklı bir sınıftı. Bu gelişme naipliğin kurumsallaşmasından ziyade, ilmiye ricalinin kendilerinin kontrol edemedikleri taşralı ve rütbesiz âlimleri saf dışı bırakması ve sadece kendi yetki sahibi âlimlerine hak tanımalarına zemin teşkil ediyordu.

Bu noktada şunu da belirtmeliyiz ki 1855 yılındaki bu reformlar taşranın her bölgesinde uygulanmamıştır. Reformlar, 1864'deki nizamna-

meden sonra İmparatorluk genelinde uygulanmaya başlamıştır. 1864'teki vilayet reformları ilk önce devletin yargı sisteminde büyük değişiklik meydana getirmiştir ki Nizamiye mahkemelerinin kurumsallaşması ve şer'i mahkemelerin düzenlenmesi bu değişiklikler arasında yer almaktadır. Naibin aynı zamanda Nizamiye mahkemelerinde de hâkimlik yapmasına karar verilmiştir. 1864'te başlayan bu vilayet reformunun içinden, 1871'de, eski kadılık kurumundan tamamen bağımsız yeni bir naiplik kurumu teşekkül etmiştir. Bu tarihten itibaren İstanbul, Galata, Eyüp, Mekke, Medine hariç bütün şer'i mahkemelerde şer'i hakimlik görevini naip yerine getirmiştir. Ayrıca bu reformla naiplere maaş yeniden bağlandı. Bu şekilde naipler devlet memuru niteliğini kazanmıştır.

Peki mevcut kadılar ne oluyor?

Evet, onu söyleyecektim. Mevcut kadılar, itibari olarak 1909'a kadar varlıklarını sürdürüyorlar. İmtihani kazananlara sırasıyla kaza tayin ediliyo, oradan maaş da alabiliyorlar, ama o kadılık mansıbını zaptedenlerle şer'i hakim arasında hiç alaka yok gibidir. Maaş da çok fazla değil. Bereketzade İsmail Hakkı'nın anlatımında da vardır: "Tarik kadılığı çok ehemmiyetli bir şey değil" diyor.

Nizamiye mahkemesi teşkilatının kurulmasının ardından ilerleyen yıllarda, 1879'da Adliye Nezareti'nin kurulması naiplerin Nizamiye mahkemelerindeki hakimlik görevlerinin sınırlandırılmasına neden oluyor. 1870'li yıllarından sonra Bab-ı Meşihat, Adliye Nezareti ve Mekteb-i Hukuk arasındaki rekabet naiplik sisteminin değişimi ve gelişimini büyük ölçüde etkilemiş olsa da naipler Nizamiye mahkemelerindeki hakimlik ile şer'i hakimlik görevlerini bir süre daha yerine getirmişlerdir.

Tezimin üçüncü bölümünde 1855'te kurulan Mekteb-i Nüvvab üzerinde durdum. Bu okul yüksek eğitim okuludur. Uzun ömürlü, önemli bir okul olmasına rağmen şimdiye kadar okulla ilgili ciddi araştırmalar yapılmamıştır. Sadece, 1914'teki Medresetü'l-Kuzat binası hakkında bir çalışma mevcuttur. Okulun adı önceleri Muallimhane-i Nüvvabtır. 1883'te ismi Mekteb-i Nüvvab oluyor. Bu isimler anlamlı. Çünkü, mektep deyince o zaman yeni okullar anlaşılmaktadır. Okulun adının mektep olarak değiştirilmesi bu okulun medreseden farklı olduğunu göstermek içindi. Ayrıca, bu okul kurulmadan 3 yıl önce Mekteb-i Hukuk

kurulmuştu. Amaç hukuk sistemine adam yetiştirmektir. Bu okul, Mekteb-i Nüvvab için önemli bir rakiptir. Okulun adının mektep olarak değiştirilmesi belki de Mekteb-i Hukukla rekabet edebilmek içindir. 1909'da Mekteb-i Kuzat olarak değiştirilen okulun adı 1913'te de Medresetü'l-Kuzat şeklinde değiştirilmiştir. Bu son değişikliğin sebebini anlayabilmek için dönemin söylemlerine bakmak zorundayız. O dönemde özellikle İslamcılar tarafından dile getirilen 'ıslah-ı medaris' tartışmaları bu isim değişikliğinin arka planındaki olay olarak görülebilir. O dönemde medreselerin ıslah edilmesi söylemleriyle birlikte 1912'den itibaren Medresetü'l-Eimme ve'l-Hutaba gibi okulların açılması da bu arka planla birlikte değerlendirilmelidir. Medresetü'l-kuzatta hem klasik fıkıh eğitimi hem de modern hukuk dersleri okutuluyordu.

Tezimin son bölümünde "Naip kimdir?" sorusuna cevap aradım. Acaba naipler nasıl yetiştiriliyordu ve nereden geliyorlardı? Burada naiplerin kökenlerini açıklamaya çalıştım. Bu menşeler acaba nasıl değişti? Bu bölümün kaynakları ulemanın tercüme-i halleridir. Şer'i hakimlerin menşelerine ilişkin dikkati çeken en önemli husus memleketlerinin dağılımıdır. Çünkü bölgeden bölgeye çok farklı şer'i hakim yetiştiriliyordu. Çok sınırlı sayıdaki bölgeden çok sayıda hâkim yetişmiştir. Hâkimlerin yetiştikleri vilayetlere göre dağılımı, sırasıyla: Konya, Yanya, Trabzon ve İstanbul; kazalara göre dağılımı, Ergiri, Akseki, İstanbul, Hopa, Şam ve Rize'dir. Örneğin, çalışmamdaki 295 örnek içinde Arnavutluk'un Yanya vilayetine bağlı Ergiri sancağı merkezi ve ona bağlı Li-bohova köyünden 33 kişi var.

Hakimlerin sosyal kökenlerine bakıldığında ise şöyle bir tabloyla karşılaşırız: İstanbullu şer'i hâkimlerin çoğu -%90'dan fazlası- ulema çocuğudur, hatta %60'ının babası da şer'i hâkimdir. Ergirili hâkimlerin %20'si kadı-naip çocuğu, en çok da eşraf-ayan-ileri gelen arazi sahibi mültezim çocuğudur. Ergirililer muhtemelen XVIII. yüzyılın başlarında geçimlerini sağlamak, statülerini korumak veya yükseltmek için kadı-lık-naiplik mesleğine girmeye başlamışlardır. Mekteb-i Nüvvab kurulunca burada eğitim almışlar ve daha hızlı bir şekilde terfi etmişlerdir.

Akseki kazasından gelen hâkimlerin çoğunluğu İbradılıdır. Bunların bu mesleğe XVIII. yüzyılda başlamış olmaları önemlidir. Çünkü XVIII. yüzyıl sonunda İbradı'dan Kadı Abdurrahman Paşa çıkıyor. Paşa'nın, Nizam-ı Cedid'in kurulmasında önemli bir rolü vardır. Kadı Abdurrah-

man Paşa hem kadıydı hem naip. İbradîliler kadılık mesleğine muhtemelen onun vasıtasıyla girmeye başlamıştır. Ama ilginç olan bunlar Mekteb-i Nüvvab'ta değil de yalnız medresede eğitim alıyorlar ve sonrasında mahkeme katipliğinde görev yapıyorlar. İşi bu şekilde öğrenip, atanıyorlar. Bu nedenle terfi bakımından dezavantajlı durumdaydılar. Burada şunu da belirtmeliyiz ki, sonraki dönemlerde mektepliler daha avantajlı. Bu, İbradîlilerin kadı-naiplik sistemindeki yeni gelişmeleri yakalayamadıkları anlamına gelmez tabii. Bunlar Osmanlı'nın son döneminde mesleklerini naiblikten mülkiye memurluğuna ve Nizamiye mahkemelerindeki görevlerine çevirmeye başlamış ve yeni alanda da başarmıştır. Eskiden naipler belli bir süre -iki ya da iki buçuk yıl- görev yapıyorlar sonra memleketlerine dönüyorlardı. Ama yeni nesil için, ister mülkiye ister nizamiye mahkemelerindeki görevleri olsun, görevlerinin süresi yoktu. Bu yüzden memleketlerine dönmemişlerdir ve buna bağlı olarak İbradî'nin nüfusu azalmıştır.

Trabzon vilayetinden olan naipler ise - çoğu Hopa, Rize gibi Lâzistan sancağındandır - XIX. yüzyılın sonuna doğru naiplik mesleğine girmeye başlıyorlar. Bunlar, daha mütevazî ailelerden geliyorlar. Bunlar da Mekteb-i Nüvvab'ı tercih ettikleri için terfi konusunda başarılı idiler. Trabzonluların sonradan bu mesleğe girdikleri de yine Mekteb-i Nüvvab mezunlarından açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Ergirililerle mukayese ettiğimizde Trabzonlu naiplerin daha çok XIX. yüzyılın sonlarına doğru mesleğe girdikleri görülmektedir. Özellikle son dönemlere doğru Ergirililer gittikçe azalmış, Trabzonlu naiplerde artış gözlenmiştir. Bu şekilde naiplikte toplumsal hareketliliği de görmek mümkündür.

Evet, benim söyleyeceklerim ana hatlarıyla bu kadar. Teşekkür ederim.

Mekteb-i Nüvvab nerede, bunu biliyor musunuz? Ayrıca, bir tane mi mekteb-i nüvvab var?

Bir tane var. Mekteb-i Nüvvab'ın yerini tam tespit edemedim. Ama Süleymaniye civarında. 1839 yılında kurulan Mekteb-i Ulum-ı Edebiye binası 1855'te Mekteb-i Nüvvab'a çevriliyor. Onun yeri bulunduğu zaman nüvvab mektebi de bulunur.

Mekteb-i Hukuk ile Mekteb-i Nüvvab arasındaki tartışmada asıl tartışılan şey ne?

Tartışma değil de daha çok mücadele. Mesela 1907’de Mekteb-i Hukuk’un Selanik, Bağdat, Konya’da kurulması ve sadece mektep mezunlarının Nizamiye mahkemelerinde çalışması gündeme gelmiştir. Bunun üzerine naip mektebin hem adı hem programı değiştirilmek durumunda kalmıştır. Bu yeni programda “ihtiyacı-asriye ve terakkiyatı hazıra”yı dikkate alınmıştır.

İncelediğiniz dönemde Osmanlı’nın hukuk sistemi, çökmekte olan bir imparatorluğun hukuk sistemine benziyor mu? Çok kötü durumda mı? Öyle ise düzeltilmeye çalışılıyor mu, düzeltme çalışmaları başarılı oluyor mu?

Düzeltilmeye çalışılıyor. Çünkü kimse imparatorluğun çökeceğini bilmiyordu. Osmanlı’nın son döneminde hukuk sisteminde de diğer bütün alanlarda olduğu gibi bazı aksaklıklar vardı, ancak çöküş mukadder değildi. Kimse devlete “mutlaka yıkılacak” gözüyle bakmıyordu. Bu yüzden nasıl, diğer bürokratik alanlarda düzenlemeler yapılıyorsa, bu alanda da paralel düzenlemeler yapılmıştır. Acaba bu reformlar ne kadar başarılıydı ve ne kadar başarısızdı? Bu soruya “başarılıydı” ya da “başarısızdı” şeklinde cevap vermek zordur. Diğer reformlar ne kadar başarılıysa bu da o kadar başarılıydı denebilir. Örneğin şeyhülislamın yetkilerinin artırılmasını merkezileşme adına bir başarı olarak görebiliriz. Çünkü reformlardaki birinci amaç merkezileşmeydi bu da gerçekleşmişti. Başarıysa bu bir başarıdır. Ama başka açılarından da bakılabilir.

Teşekkür ederiz.

Reform Çağında Osmanlı İlimiye Sınıfı (1770-1876)

Ahmet CİHAN*

Hepiniz hoş geldiniz. Bugün Bir Kitap Bir Yazarın konuğu Diyarbakır'dan. Dicle Üniversitesi Sosyoloji bölümü başkanı Ahmet Cihan. Bize "Reform Çağında Osmanlı İlimiye Sınıfı" adlı kitabıyla ilgili kısa bir sunum yapacak ardından sorularımızla, katkılarımızla tartışmaya devam edeceğiz.

Herkese merhabalar efendim. Öncelikle böyle bir konuşma imkânı sunduğu için, aracı olduğu için Yücel Bey'e

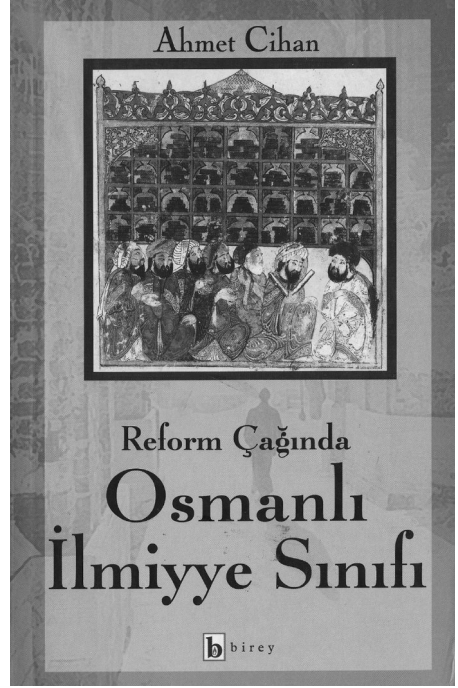
teşekkür ederim. Tabii Bilim ve Sanat Vakfı'na böyle bir araştırma merkezi kurdukları için, altyapıda emeği geçenlere, bu imkânı hazırlayanlara teşekkür etmek isterim. Diyarbakır'dan İstanbul'a uzun süredir mekik dokuduğum için bu sunuma yeterince hazırlanamamış olabilirim. Bu yüzden konuşmama başlamadan önce özür dilemek istiyorum. Yücel Bey bizim yetişme alanımız hakkında bilgi verdi mi bilmiyorum ama ben İlahiyat kökenliyim. İstanbul Üniversitesi Sosyoloji bölümünde doktora yaptım. Modernleşme üzerine çalışma yapmak üzere Japonya'ya gittim. Türkiye'ye döndüğümde mecburi hizmetim vardı ama Kemal Alemdaroğlu yönetiminde olduğu için buradan ayrılıp Diyarbakır'a gittim. 1999 yılından bu yana Diyarbakır'dayım.

Çalışmanın mutfağına gelirse, bu çalışmayı çok uzun bir süreç içinde tamamladık. Hocam Mehmet Genç Bey'in yazı yazma zorluğu bu

* Doç. Dr.: Dicle Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü.

kitaba da sirayet etti. Çalışmayı 7 yıl gibi bir süre içinde bitirdik. Yazdığım şeyleri her hafta hocaya götürerek, her hafta gerekli düzeltmeleri yapmak suretiyle hocayla birlikte çalışmayı tamamladık. Mehmet Genç hocanın rahle-i tedrisinden geçtikten sonra bir Osmanlı vesikasının nasıl yorumlanacağını bu çalışma vesilesiyle öğrendim diyebilirim. Çalışmamda, ulaştığım on binlerce belge arasından çok az bir kısmını kullanabildim. Ulaştığımız belgelerin binde biri bile dipnotlarda yer almıyor maalesef. Çalışmamızda son dönem Osmanlı'dan, Cumhuriyet döneminin başına kadar ilmiye grubunun değişim karşısındaki tutumunun geriye doğru nasıl bir projeksiyona tabi tutulabileceğini irdeledik. Acaba ilmiye

sınıfı değişim karşısında statükocu mu yoksa farklı pozisyonları koruyan bir yapıyı arz ediyor? Bu sorunun cevabı ilmiye sınıfının bir kitle olduğu yönünde. Bu kitle, imparatorluğun kuruluşundan sonuna kadar aktif pozisyonlarda bir tutum aldı mı diye baktık ve tezimizi iki temel periyot üzerine oturtmaya başladık: Bunlardan bir tanesi kuruluş döneminden sistemin oturduğu, hukuk nizamının tesis edildiği 16. yüzyılın ikinci yarısına kadarki yani Ebu's-Suud ve Kanuni dönemine kadarki dönemde ilmiyenin katkısı. Daha sonra sistem oturuyor ve geriye doğru itiliyor ama bu tasvir de problemlidir. Zira taşrada ilmiyenin katkısı bu ikinci dönemde de adeta bir ahtapot gibi toplumu sarıyor. Yani toplum üzerindeki etkisi artıyor ama sistem üzerinde ki etkisi nisbî olarak zayıflıyor. Fakat ben Osmanlı'nın batı karşısında acziyetinin ortaya çıktığı XVIII. yüzyılda ilmiye sınıfının yeni bir ivme kazanabileceğini gördüm şahsen. Bunu da elde ettiğim belgelere dayanarak söylüyorum. Örneğin Kanuni döneminde antlaşma yaparken antlaşmaların yapıldığı meclislerde ulema yok. Ta ki 1774'teki Küçük Kaynarca antlaşmasına kadar. Küçük Kaynarca antlaşmasında sulh görüşmelerini izlemek için giden 3 kişiden ikisi ulemeden. Nedeni nedir bunun? Belge bunun ne-

denini söylemez size. Ama biz anlıyoruz ki yenilginin sorumluluğunu padişah ve sadrazam tek başına üstlenemiyor. Burada bir legitimasyon/ meşrulaştırma problemi ortaya çıkıyor. Sorun büyüyor, artan sorunları yönetim birileriyle paylaşmak istiyor ancak bu sorumluluk daha öncekilerden çok farklı bir sorumluluk. Daha önceki toprak kayıpları daha ziyade gayri müslimlerin çoğunlukta olduğu yerlerdi. Ancak Kırım'ın kaybı burada önemli bir yerde duruyor. Kırım halkının büyük çoğunluğu Müslüman. Kırım'ın kaybının toplum üzerindeki etkisini en aza indirmek için bu yenilgiyi ulemayla paylaşma isteği zımnen dile getirilmiş oluyor. Bu sefer savunmaya ulema da geçecek. İlk kez ulema dış ilişkilerde etkin oluyor. Sadece burada değil müzakerelere elçi gönderme meselesinde de, mutlaka bir ya da iki ulema görev almaya başlıyor. Taşrada da bu etkinliklerde ulemaya giderek daha fazla yer veriliyor. Böylece ulema taşın altına elini koymuş oluyor. Örneğin Kırım ile ilgili antlaşmanın yapıldığı yer ne padişahın odası ne de sadrazam konağıdır. Antlaşma, şeyhülislamın makamında yapılmıştır. O zaman günümüzdeki gibi haberleşme sistemi yaygın değil, merkezdeki bir hadise taşraya nasıl ulaşacak? Merkezdeki ulema ile taşradaki ulema kendi arasında haberleşebiliyor ve merkezdeki haberler rahatlıkla taşraya ulaşabiliyor. Ulemanın taşrada büyük bir ağı var, şeyhülislam böyle bir şeye onay verdiği zaman meşrulaşmış oluyor. Demek ki ulemanın 1200'lerde başlayan etkinliği 1550'lere kadar yukarı çıkıyor, tekrar XVIII. yüzyıla kadar geride tutuluyor. Ancak 1774'ten sonra etkinliklerinin ivme kazandığını görüyoruz. Tek düze değil yani, inişli çıkışlı. Bizim asıl sorunumuz modernleşme ve ulema, bizim tezimizin konusu da modernleşme karşısında ulemanın aktif rolüdür. Osmanlı'nın son dönemine baktığımızda Nizam-ı Cedid, Bahriye Mektebi, matbaanın açılması gibi modernleşme teşebbüslerinde hep ulema rol alıyor. Matbaayı işleten adam müderristir, kadıdır. Yani böyle bir zümrenin modernleşme karşısında reaksiyoner bir tutum içerisinde olması herhalde beklenemez. Mühendis okulları, tıp mektebi de örnek verilebilir. Silahlı eğitime dair bütün bu gelişmeler İslami literatürden de faydalanarak ilmiye sınıfının eliyle gerçekleştiriliyor. Batı karşısında güçlü olmanın İslam'ın emri olduğu yönündeki dini argümanlar kullanılarak halk ikna edilmeye çalışılıyor. Reform sürecinde ilmiye zümresi reform sürecinde karar alma mekanizmasında, meşveret meclislerinde yer almış ve toplum üzerin-

de meşrulaştırıcı rol üstlenmiştir. Bunun 1839 Tanzimat dönemine kadar devam ettiğini görüyoruz. Bu evreden sonra imparatorluk yıkılana kadar tersine bir evre başlıyor. İlmiye merkez ve taşrada farklı ve alt kademelerde de, farklı periyotlarla ve değişik direnç noktaları olmakla birlikte, reform sürecinde etkisizleştirme ya da güzsüzleştirme konumuna itiliyor, sistemin kenarına doğru itiliyor. Örneğin Tanzimat'ın başında orta öğretimde ulema daha aktiftir. Artık seküler alanda daha etkinler. Rüştiyeler, idadiler seküler kurumlar. Devlet buralarda istihdam edecek eleman bulamayınca buralara ulemayı yerleştiriyor. Ancak bu okullar 1860'lardan sonra kendi hocalarını kendi içinden yetiştirince ulema yavaş yavaş elini çekiyor. Özellikle yüksek öğrenimden çekiyor elini. Daha önce büyük çoğunluğu ulema buradaki hocaların. İstisnai olarak 1917'ye kadar temel eğitimde etkinler. Temel eğitim bu tarihe kadar maarife değil şeyhülislamlığa bağlı.

Yargı sisteminde de modernleşme sürecinde ulema ilk başta kendi geleneksel yetki alanının dışında yer alıyor. Yetkilerinde genişleme söz konusuken ardından bir zayıflama geliyor. Örneğin 1830'lu yılların başında geleneksel Osmanlı yargı sisteminde olmayan ticaret mahkemeleri ortaya çıkıyor. Yargıçların ticari işlere bakma görevi yoktur önceden. Örneğin sarraflar kendi aralarında davalarını görüyordu; büyük ticari işlere, uluslararası ticarete ulema bakmıyordu. Ticaret mahkemeleri ilk kez 5 vilayette kurulunca ve sonra geniş bir alana yayılınca buralar özel alandan gelen yargıçlarla 1860'lara başka bir ifade ile Nizamiye mahkemeleri kurulana kadar devam etti. İlmiye bir menfaat ve çıkar grubudur nihayetinde. Dirençler de oldu ama bütün zümrenin modernleşmeye karşı olduğunu söylemek körlerin fil tanımlamasına benzer. Ulemanın sistem karşısındaki tutumu tek değil. Ancak özellikle sistemin sonuna doğru geriye çekilme devam ediyor. İlk önemli direnç noktası 1820'li yılların sonunda ilmiye sisteminin mali özerkliğinin ortadan kalkmasıyla kendini gösteriyor. Vakıf gelirlerinin ellerinden alınması onların sisteme karşı duruşlarının sebeplerinden biridir. Ancak bu merkezi devletin siyasi otoritesiyle alakalı bir şey. Devlet tüm sosyal gruplar üzerinde hâkim unsur olmaya çalışıyor. Alt gruplar ise bunu, kendilerine karşı bir darbe olarak görebiliyorlar. Bunu Halil İncalcık'ın "*Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri*" adlı makalesinde görebiliriz. Bir başka önemli nokta, ulema bu değişimin kendi inanç değer-

leri ile tezat oluşturduğunu görüyor: “Ya devletin bekası ya inançlarımın varlığı”. Ben, devletin varlığını kendi inanç değerlerine tercih ettiklerini düşünüyorum. Birçok yardım kampanyaları var o dönemde. Hep “din ü devletin bekası” diyorlar. Benim söyleyeceklerim bunlar. Sorularınız, katkılarınız, eleştirileriniz varsa dinleyebilirim.

Yücel Bulut: Teşekkür ediyoruz. Biz sözü arkadaşlara bırakalım.

Kanuni’den sonra ulemanın sistem içerisinde etkisinin azaldığını söylediniz. Bu konuyu biraz daha açabilir miyiz?

Karar alma sürecine katılım sorumlulukla ilgilidir. Cemali’yi herkes bilebilir. Ebu’s-suud Efendi fethedilen topraklarla ilgili hukuk nizamını tesis etmiştir. Bu büyük sorumluluk isteyen bir iştir. Ebu’s-suud Efendi belki bugün bile tartışılıyor eleştirilebiliyor, bu bakış açısıyla ilgili bir şeydir. Küçük para vakıflarından elde edilen o finans kaynaklarının işletme sahiplerine kredi olarak faizle verilmesini meşru görüyor, fetva veriyor buna. Ne kadar? Bugünkü faiz hadleriyle. “Ona onbire”, “Ona yirmiye” diyor yani yüzde on ile yüzde yirmi faiz hadlerini meşru görüyor. Bunun karşısında kim var? Çivizâde. Daha ileriki yıllara geliniz. Abdül-vahhab efendi var. “Sultana itaat” diyor “dinin emridir”. Ayetleri topluyor hadisleri topluyor hem Arapça hem Türkçe. Bir şeyhülislam düşünün tek amacı reformları meşrulaştırmak. Yine ilmiyeden başka biri yenice-riliğin kaldırılmasının meşruiyetiyle ilgili kalınca bir kitap yayınlıyor. Sadece bir olayla ilgili. “Top atışıyla ocakları yakın” diyor. “Sabahtan akşam kadar top atışlarıyla hepsini imha edin” diyor. Bunlar Müslüman evladı değil mi? “Bunlar” diyor “değişim karşısında direnç gösteren gruplardır”. 50 tane ulemanın imzası var. “El-cevap meşrudur” diyorlar. Neden? Devletin bekası için. Bunun Ebu’s-suud Efendi’den sonra, XVI. yüzyıldan sonra, bu döneme kadar göremezsiniz. Bu tabii benim görüşüm. Ama şu ifade edilebilir. Büyük kadılıklar şeyhülislamlıklar belirli bir aile etrafında dönüyor. Acaba bu bir siyaset midir? Acaba bir çeteleşme ya da bir grup hegemonyası oluşturma mı var? Bunlar XVI. yüzyıldan XVII. yüzyıla kadar var. Dar bir kadro. Dolayısıyla ilmiyenin de o dönem içerisinde fazla bir ürün elde etmediğini ben düşünüyorum. Dolayısıyla haşiye gibi yorumun üzerine yorum onun üzerine yorum gibi analitik çalışmalar dolayısıyla Felsefe matematik astronomi gibi derslerin o dönemden sonra Osmanlı medrese sisteminden çıkartıldığı söyleniyor.

ama ben salt bir medrese müfredatı nasıl değişti onu incelemedim. Sistem içerisinde 5000 kadı var. 15-20.000 müderris var. Bütün müftüsüy-le birlikte falan düşününce 40-50.000 kişilik bir kadro var. Ben bu kadronun sistem içerisindeki değişimini ele alıyorum. Tek tek kişilerin bi-yografik analizini değil bir grubun sistem karşısındaki durumunu ele alıyorum. Elbette bu grubun içerisinde grubun tutumuna yüzde yüz ters olan kişiler çıkmış olabilir. Örneğin Fatih döneminde Molla Kâbız çıktı, yani herkesin söylediğinin tersini söylüyor ki bu da gayet doğal. 1820'le-rin sonunda Keçecizade var. Dili çok sert olan bir insan. Mecliste herkes Rusya ile savaşa karar veriyor. "Efendim" diyor "bunun sonucunu gö-receksiniz, biz hezimete uğrayacağız" diyor. Bunu söylediği için adam Si-vas'a sürgün ediliyor. Savaş başlıyor. Çok sürmüyor adamın dediği çıkı-yor. Alın getirin adamı diyorlar. O meşhur Fuat Paşa'nın babasıdır bu. Onlarca askerin içinde bir tek adam diyor ki, bizim askerin hal-i pür me-lali ortada. Bütçede para yok. Silah yok. Neyle savaşacaksınız.

Ben şunu sormak istiyorum: Bu pozisyonun Kanuni dönemine kadar var olması, sonra düşüşe geçmesi, ardından tekrar yükselmesi. Bu çok da ulemanın elinde olan bir şey değilmiş gibi görünüyor. Sistemin/yö-netim mekanizmasının böyle bir meşrulaştırmaya ihtiyacı var. Örneğin Müslüman halkın yaşadığı Kırım'ın elden çıkmasıyla ilgili antlaşmada devletin ulemaya ihtiyacı var. Ama İngiltere' ile ticaret antlaşması ya-parken yok. Yeniçeriliğin kaldırılmasında ihtiyaç var ama başka bir yer-de yok. Bu bence bir pozisyon yükselmesi olayı değil de bir anlamda patron işçi ilişkisi gibi bir şey.

Bu doğrudan grubun kendisinden kaynaklanmış bir şey olmayabi-lir. Sistem içerisindeki boşluktan ve talepten kaynaklanmış bir şey. Bir başka unsur da geleneksel sistemin doğası olarak görülebilir. Tek perspektiften baktığımızda belki farklı okumalar ortaya çıkabilir. Bunun bir başka yönü, Osmanlı geleneksel sistemi içerisine baktığımızda bü-rokrasi basamaklarında bir insanın düşüşü onun yüksekliği ile doğru orantılıdır. Sistem içine bakınca sivil bürokraside, askeri bürokraside Tanzimat'a kadar katl ve müsadere vardır. Ama ilmiyede meslekten men de yok katl de yok. Belgelere bakınca sadrazam diyor ki, "efendim bunların tecrübesi var". Ulema yıllardır sistemin içerisinde. Kuşaktan kuşağa aktarıyor. Beşik ulemalığında var, on yaşında müderris oluna-

biliyor. Eğer bu sistem fazla dejenere edilmemiş olsaydı babasının 20 yıllık birikimini dinlemiş oluyordu. Diğerleri kendi kendine okuyor 20 senede. Ulema çocuğu diğer çocuğun 20 yılda sağladığı birikimi 5 senede sağlayabilir. Ama her ulemanın çocuğuna beşik ulemalığı vermek yanlış. Osmanlı sisteminin başındaki durum görece farklıdır. Sistem kurulduğunda ta Orta Asya'dan, Afrika'dan, Mısır'dan, Pers'ten bütün İslam toplumlarından insanlar geliyor, bunlar görev alıyor. XVI. yüzyıldan sonra bir kadının vali olduğunu göremezsiniz. O dönemde tersine bir göz var. İlmiye camiası güvenlik şemsiyesidir. İlmiyeye doğru bir kaçış var. XIX. yüzyılın ikinci yarısında ulema paşa olmaya başlıyor. Mesleğin de devlet nezdinde bir imaj sorunu var çünkü.

Tarif ettiğiniz değişim çizgisi benim kafamdakine de uyuyor aslında. Çünkü ulemanın içinden çıkan insanlar önderlik rolünü üstleniyorlar ve Batı karşısındaki yenilgiyi sahipleniyorlar. Bunun böyle olması gerekiyor belki de. Çünkü toplumun en eğitilmiş kitleleri bunlar. Ama bir süre sonra ulemanın rolündeki değişim belki de şöyle açıklanabilir: Toplumun o eğitilmiş en seçkin grubu belli bir süre sonra o değişimi kabullenemez hale geliyor. O dönemde Osmanlı Devleti artık bizim anladığımız Osmanlı olmaktan çıkıyor, ulemanın içinde de elenmeler falan başlıyor. Osmanlı bir yandan Osmanlı kalmak istiyor. Bir yandan kalmak istemiyor. Bu süreçte ulemanın etkisi olmuş olması lazım. Ebu's-suud Efen-di'den sonra öne çıkan şahsiyet yok diyordunuz. Bu da büyük ihtimalle sistemin oturmasıyla alakalı. Yani bütün bu değişimler sistemin kendisinden kaynaklanıyor olabilir.

19. yüzyılda tabii ki sistemin kendisinden kaynaklanan bir handikap da var. Bunu da kabul etmek gerekiyor. Modern bir devlet algılaması ortaya çıkıyor. 19. yüzyıla kadar Osmanlı sistemi içerisinde devletin bugünkü anlamda tüzel kişiliği diye bir şey yok. Tüzel kişilik kavramı 19. yüzyılda ortaya çıkmaya başlayınca mesela vali ile vilayet birbiriyle özdeş hale geldi, padişah ile yönetim-devlet birbiriyle özdeş oldu. Bu ise Tanzimat'la birlikte ortaya çıkan bir şeydir. Modern devletin içerisinde de din eğitimi almış insan kitlesinin olamayacağı da aslında rasyonel bir şeydir. Bunun sonucunda da bu insanlar sistemin kenarına doğru itiliyor. Bu birincisi. İkinci olarak da, az önce sözünü ettiğiniz yeterlilik durumu çok önemli. 1800'lü yılların başından itibaren sivil bürokraside

yabancı dil bilen özellikle 1810-20'lerde tercüme odasının, hariciye nezaretinin kurulmasıyla birlikte çok daha komplike bilgi birikimine, devletler arası ilişkilere vâkıf insanlar yetişiyor. Farklı sistemlerden gelmiş, mali sistemi biliyor, bunlara sahip insanlar dururken dini formasyona sahip insanların orada varlığını sürdürmesi işin tabiatına, doğasına aykırı bir durumdur. Yani Osmanlı bence ideolojik olmaktan öte pratik ve pragmatiktir. Stratejisi, önceden tasarlayarak şunu şunu yapmak değil, o günün koşulları neyi gerektiriyorsa hemen o soruna çözüm üretmektir. Bugün de pragmatik devlet yapısını görüyoruz. Yıllardır çıkmayan kanunlar Avrupa Birliği için çok kısa sürede çıkartıldı mesela. Pragmatik devlet yapısı bugün hâlâ var yani. Bir başka örnek vereyim. O dönemde bilgisayara yakın envanterel bir şey var. En uç nokta diyelim Trablusgarp. Trablusgarp'a bir belgenin gidip gelmesi en fazla 15 gün alıyor. Diyelim Saraybosna. Adam soruyor. "Burada kaç tane top var kaç, levazımat var?" 50 sene öncesinden itibaren dökümünü çıkarabiliyorsun. Bilgisayar gibi bunlar işleniyor yani. Çok sistematik bir kayıt sistemi var. Haber sirkülasyonu hakeza öyle. Bunu kuramayan bir mantığın Osmanlı, olması bir dünya devleti olması zaten imkan dahilinde değildir. Belki olması mümkün en mükemmel devlet yapısı budur diye düşünüyorum. Kendisinden önce kurulmuş olan devletleri; Bizans'ı, Pers'i içinden yıkan unsurları önceden keşfetmesi önemli bir unsur. Ama keşfedemediği tek bir şey vardı: Kapitalizmin devasa bir şey halinde gelip kendisini de içine alıp imha edeceğini düşünemedi diye düşünüyorum.

Sabırla dinlediğiniz için teşekkür ediyorum.

Biz teşekkür ederiz.

Osmanlı İlmîyesinde Yenileşme (1826-1878)¹

İlhami YURDAKUL*

Hoş geldiniz arkadaşlar. Türkiye Araştırmaları Merkezi'nin organize ettiği Tez/Makale sunumlarının bugün otuz ikincisini yapacağız. Bu ay, Osmanlı ilmîyesi ile ilgili bir doktora tezi dinleyeceğiz. Konuğumuz İlhami Bey, 2004 yılı Kasım ayında Marmara Üniversitesinde Ali Ak-yıldız danışmanlığında hazırladığı doktora tezini bizlerle paylaşacak. Buyurun İlhami Bey.

Yüksek lisans ve doktora çalışmalarının hazırlık aşamasında öğrencilerin en çok zorlandıkları husus konu seçimi, problemin tespiti ve çözüm önerilerinin ne olacağı meselesidir. Ülkemizde yapılan pek çok tez, verilen onca emeğe rağmen, bilime yeni bir şey katmamakta ve tekrardan öteye geçememektedir. Bunun en önemli sebebi yeterli danışmanlık formasyonuna sahip olmayan veya danışmanı oldukları tezlere yeterince ilgi göstermeyen hocalardır. Özellikle tarih yazıcılığında yüksek lisans ve doktora öğrencilerinin yeni veriler bulması, bunların ışığında yeni tezler ileri sürmesi veya tarihi bir meseleyi doğru olarak resmetmesi gerekir.

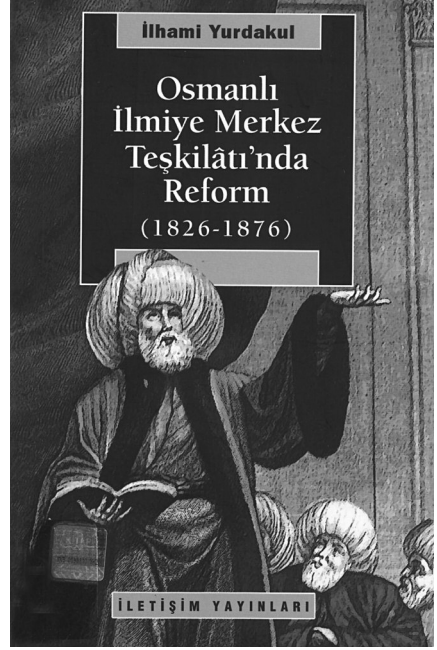
¹ Burada sunumu yapılan "Osmanlı İlmîye Merkez Teşkilâtı'nın (Bâb-ı Meşihat) Yenileşme Süreci (1826-1878)" adlı doktora tezi *Osmanlı İlmîye Merkez Teşkilatında Reform* adıyla İletişim Yayınları tarafından 2008 yılında yayınlanmıştır.

* Yrd. Doç. Dr.: Harran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü.

Yüksek lisans çalışmamı yaptığım sırada, XIX. yüzyılda şeyhülislamlik bünyesinde pek çok meclisin kurulmuş olduğunu görmüştüm. Bana göre bu meclisler ilmiye sınıfının XIX. yüzyılda yenileştiğini gösteren örneklerdi. Bu nedenle, ilmiye teşkilatında yenileşme konulu bir tez hazırlamayı danışmanım Prof. Dr. Ali Akyıldız'a teklif ettim. XIX. yüzyılda ilmiye sınıfındaki yenileşmeyi, sadece meclisler bağlamında ele alma teklifim üzerine hocam, bu büyük dönüşümün bir bütün olarak- Tanzimat'ı da içine alacak şekilde incelenmesinin gerektiğini vurguladı. Hocamın bu önerisi üzerinde bir süre düşündükten sonra tezin sınırlarının bu yönde olmasına karar verdik. Danışman hocamın bu yönlendirmesinin doğruluğunu da tez çalışmalarım sırasında gördüm.

Bu kısa hatırlatmadan sonra şunu ifade etmek istiyorum ki, XIX. yüzyıl, Osmanlı idarî sisteminin ıslah edildiği ve yeniden yapılandığı bir dönemdir. Ancak bu büyük idarî dönüşümün tarih yazıcılığında tam olarak ortaya konulduğu ve dönemin gereğince resmedildiği söylenemez. Bu eksikliğin hissedildiği alanların başında da ilmiye gelmektedir. Her ne kadar bu alanda da pek çok çalışma yapılmışsa da, mevcut çalışmalar ilmiye alanını tam olarak resmedebilmiş değildir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın "*Osmanlı Devleti'nin İlmîye Teşkilatı*" adlı kitabı bu alandaki haklı şöhretini hâlâ muhafaza etmektedir. Ancak Uzunçarşılı'nın bu kitabı sistematik bir teşkilat kitabı değildir. Bu çalışmada ilmiye sınıfı bir bütün olarak ele alınmış ve XIX. yüzyıla kadarki dönemi esas olarak incelenmiştir. Tanzimat döneminde ilmiye teşkilatı ve Osmanlı uleması hakkında yapılan çalışmalar ise hem bu devri yeterince anlatmaktan hem de idari dönüşümü resmetmekten uzaktır.

Konuyla doğrudan ilgili veya ilgisiz pek çok çalışmada XIX. yüzyılda ilmiye teşkilatının kendi haline terk edildiği ve II. Mahmut'un yenicherileri ilga ettikten sonra, ilmiye sınıfına da ders vermek düşüncesiyle, ilmiye sınıfının vakıf gelirlerine el koyduğu yönünde yaygın bir kanaat hâ-

kimdir. Ancak bu tarihi kabullerin doğru olmadığını düşünüyorum. Osmanlı teşkilat tarihi bakımından yeniçeri ocağının ilga edildiği 1826 tarihinden önceki dönemi klasik dönem, sonraki dönemi de klasik sonrası dönem olarak tanımlıyorum ve bu tanımlamayı “efendiler devrinden kurumlar devrine geçiş” diye ifade ediyorum. Bunlardan birincisi ilmiye teşkilatının kendi yapısını koruduğu, ikincisi ise, ilmiye teşkilatının kendi haline terk edilmediği, aksine Osmanlı idarî sisteminde yenileşmenin bir gereği olarak diğer tüm kurumlar gibi ilmiyenin de değiştiği ve yenileştiği dönemdir. Tarih yazıcılığında araştırma konularının derinlemesine incelenmesi, ancak bu inceleme sonucunda bütünün parçaları tamamlandığında genel hükümlerin verilmesi gerekir. Yani bütünün parçaları tamamlanmadan, Osmanlı ilmiyesinin zihniyet dönüşümü ya da Osmanlı modernleşmesi hakkında yapılacak yorumların hatalar içerebileceğini düşünüyorum. İşin zorluğu, yanlış hükümler verme ihtimalinin yükseklüğünden kaynaklanmaktadır. Çünkü esas kaynaklara inmeden ve bütünün parçaları tamamlanmadan Osmanlı yenileşmesinin doğru ve yeterince izah edilemeyeceği açıktır.

Bir başka önemli husus da araştırma alanıyla ilgili terminolojiye hâkim olmak zorunluluğudur. Şayet çalıştığınız alanın terminolojisine hâkim değilseniz, pek çok yanlış yapma ya da çalışma alanınızda boşluklar bırakma durumundasınız demektir. Bu nedenle ben bu konuyu çalışırken hâlâ konuyla ilgili temel bir kaynak olan Uzunçarşılı'nın kitabını birkaç kez okudum. Satır aralarında geçen pek çok kavramı not ettim. Bunun yanı sıra Mehmet Zeki Pakalın'ın *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* adlı üç ciltlik çalışmasını baştan sona tetkik ederek mevcut literatürde bilinmeyen, ancak arşiv taraması yaparken dikkate alınması gereken pek çok kavramı buralardan tespit ettim. Mesela bunlardan biri şeyhülislam büyükkavuklusudur. Şeyhülislam büyükkavuklusu tabiri Uzunçarşılı'nın kitabında II. Meşrutiyet döneminde şeyhülislamın maiyyetinde bir büyükkavuklu vardı şeklinde sadece dipnotta geçen bir bilgidir. Pakalın'ın *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*nde de birkaç cümleyle geçer. Bu tarz kavramları tetkik etmem bana, tezde bu kavramları yeri geldiğinde 5-6 sayfada izah etme imkânı verdi. Buna başka örnekleri de eklemek mümkün.

Öte yandan arşiv taramaları sırasında tezde tespit edilen tarih ara-

lığıyla arşivde yapılacak tarama aralığı da bir diğer problemdir. Çünkü çalışma konusuyla ilgili çok daha önemli bilgi ve belgeler; tezin belirlenen tarih aralığından önce veya sonraki bir döneme ait evraklar arasinda da bulma söz konusu olabilir. Nitekim tezim, Osmanlı yenileşme süreci: 1826–1876 tarihlerini kapsıyordu. Ancak ifade ettiğim gerekçeden hareketle taramalarımı 50 yıl daha ileriye götürdüm. III. Selim'den II. Abdülhamit'e kadar ki 100 yıllık süreyi taramış oldum. Bunu yapmamanı nedeni, kendi doğrularımı kendim yazmak istememdi. Literatürde bulduğum doğruları mutlak doğrular olarak kabul edip aktarmak istemiyordum. Bunu da ancak, arşivde birinci el kaynakları okuyarak yapabildim. Ancak arşiv belgelerinden bir metin inşa etmenin zorluğu da benim gibi bunu deneyenlerin sanırım malumdur.

Arşiv belgelerini okurken de bunların doğru okunması ve yorumlanması gerekiyor, ayrıca bu belgelerdeki bilgilerin doğruluğu da şüpheli. Mesela, bir mahkemeye duacı atanmak isteniyor ve her mahkemede bir duacı var, bu mahkemeye de bir duacı atansın deniyor. Dolayısıyla buradaki "her mahkemede bir duacı bulunduğu" gerekçesinden yola çıkarak gerçekten her mahkemede bir duacının olduğunu yazarsak hataya düşeriz. Arşiv belgeleri de bu anlamda şüpheyle incelenmeli. Orada kullanılan gerekçelere şüpheyle bakılmalı. Bununla birlikte kadılık sisteminde tayin ve tevcihler sırasında kullanılan terminolojiye dair bir çalışmanın olmadığını gördük. Bu yüzden tarihçilerimizden birisi mutasarrıf kelimesini masraf diye okuyup tevkil kelimesini icat etmek durumunda kalmıştı. Ya da bir başkası telhisçiyi katip olarak yorumlamaktaydı. Bir diğeri de fetvahane-i ali kavramını şeyhüislamığa bağlı bir birim değil de şeyhüislamlık şeklinde takdim edebilmekteydi. Bu nedenle arşiv belgelerinin doğru okunması ve doğru yorumlanmasının yanında alanla ilgili terminolojinin de bilinmesi gerekir. Bunların yanında arşiv kaynaklarına dayalı olarak yapılan bir araştırmada, resmi belgelerin ifade kalıpları ve devrin dil özelliklerinden dolayı, belgeler ancak pek çok kez veya kişi tarafından okunduktan ve gerekli tashiher yapıldıktan sonra konuyu incelemenin daha akıcı ve anlaşılır olacağını düşünüyorum.

Tez yapma ve yazmaya dair gerekli gördüğüm bazı temel problemlere işaret ettikten sonra tezin içeriğine gelecek olursak; tezin girişinde ilmiye teşkilatıyla ilgili bazı kavramlar ve bazı düzenlemeler üzerinde

durdum. Birinci bölümde, şeyhülislamlık makamı, şeyhülislamlığın XIX. yüzyılda yeniden yapılanma süreci ve şeyhülislamın bugüne kadar isimleri bilinen ya da bilinmeyen maiyeti; ikinci bölümde, şeyhülislamlık merkez binasına aktarılan Anadolu ve Rumeli kadıaskerlikleri ve bunların görevleri ve idari yapı içindeki yerleri ile İstanbul, Galata, Eyüp ve Üsküdar kadıliklarının XIX. yüzyılda yeniden yapılanması; üçüncü bölümde, XIX. yüzyılda şeyhülislamlık bünyesindeki meclisler; dördüncü bölümde, bu idari yapının başında bulunan şeyhülislamın ve fetvanın Osmanlı idare sistemi içindeki yeri ile şeyhülislamın teşrifat-ı meşveretteki yerini inceledim.

Bu noktadan hareketle genel bir değerlendirme yapacak olursak, yeniçerilik ilga edilerek reformların önündeki en önemli engelin kaldırılması üzerine öteden beri devam eden ıslahat düşüncesi, müesseseler üzerinde köklü değişikliklerin yapılmasını gerekli kıldı. 1826 yılında yeniçeriliğin ilgasının ardından ki o güne kadar şeyhülislamlar kendi konaklarında ya da kiraladıkları bir konakta işlerini yürütüyorlardı, yeniçeri ağalarına mahsus bina (Ağa Kapısı) şeyhülislamlara tahsis edilerek sabit ve resmi bir şeyhülislamlık binası tesis edildi. Dolayısıyla şeyhülislam ilk kez kendi mülkü veya kiraladığı bir yer olmayan, devletin tespit ettiği sabit ve resmi bir dairede göreve başladı. 1836 yılında, o tarihe kadar Divan-ı Hümayun'un birer üyesi olarak görev icra eden ve kendi konaklarında bulunan Anadolu ve Rumeli kadıaskerlikleri de bu tarihten sonra Fetvahane'ye yani şeyhülislamlığa tahsis edilen Ağa Kapısı'na nakledildiler. 1838 yılında ise huzur murafaası yani şer'i temyiz görevi de şeyhülislamlığa aktarıldı. Böylece bu üç düzenlemeyle şeyhülislam, ilmiye sınıfının şer'i ve idari işlerinden sorumlu hale getirilmiş oldu. Başlıca şer'i ve idari yapılar tek çatı altında toplandı.

Anadolu ve Rumeli kadıaskerliklerinin şeyhülislamlığa aktarılmasının ardından bunların birtakım vazifeleri revize edildi. Bunlardan bir tanesi emval-i eytam yani yetim paralarının muhafazası ve bunların faizle işletilmesi göreviydi. Bu görev 1850'de kurulan Emval-i Eytam Nezaret-i'ne aktarıldı. Yine kadıaskerlerin yürüttüğü kadıların tayin ve tevcih işlemleri ve bir takım diğer işlerin yürütülmesi Meclis-i İntihab-ı Hükkam'a nakledildi. Huzur murafaalarındaki tetkiklerin daha iyi yapılması için Meclis-i Tedkikat-ı Şer'ie kurularak ön tetkiklerin burada yapılma-

sı sağlandı. Tarikatların daha ziyade müstakil olarak buldukları bir sistemden Meclis-i Meşayih adında bir birim kurularak bunların tayin ve tevcih işlemleri bu meclis tarafından yürütölmeye başlandı. İstanbul'daki medreselerde bulunan medrese talebelerinin askerlik muamelelerinin yürütöldüğü Meclis-i İmtihan-ı Kur'a kuruldu ve bu meclis tarafından bu işler yerine getirildi. Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne bağılı olarak görev yapan Mahkeme-i Teftiş-i Evkaf-ı Hümayun'un Meclis-i Teftiş birimi, şer'i bir iş olduğı gerekçesiyle bir müddet sonra Adliye Nezareti'nden alınarak şeyhülislamlığa aktarıldı. Meclis-i Mecelle de bu kapsamda kurulduktan bir müddet sonra Şeyhülislamlık bünyesine aktarıldı.

Sonuç olarak Şeyhülislamlık III. Selim'le başlayan ve II. Mahmut dönemiyle devam eden yenileşme hareketlerinde tüm şer'i işlerin mercii oldu. İlimiye teşkilatında şeyhülislamın yetki ve sorumluluk alanı genişledi. İlimiye teşkilatı ilk kez tüm birimleriyle şeyhülislamın başında bulunduğu bir teşkilat yapısına kavuştu. Vakıfların idaresi hariç, kaza ve ifta işlerinin mercii şeyhülislam oldu. Esas itibariyle XIX. yüzyılda şeyhülislam sadece ihtiyaç duyulan konularda fetva vermesi gereken bir onay mercii değil, bütün ilmiye teşkilatının bir nazırı olarak görev yaptı. Bu itibarla şeyhülislam idari ve siyasi kimliğe sahip ve Osmanlı merkez bürokrasisinin vazgeçilemez ve ihmal edilemez temel unsurlarından biri oldu.

Beni sabırla dinlediğiniz için teşekkürler.

Şeyhülislamın yetkilerinin genişlemesi aynı zamanda etkilerinin de genişlemesi anlamına geliyor mu? Şunu kastediyorum. O dönemde şeyhülislamlıkla beraber diğer pek çok kurum da faaliyete geçiyor. Mesela geçenlerde Akşin Somel burada mektepleri anlatmıştı. Yani medreseler XIX. yüzyılda etkisini yitirmiş durumda. Dolayısıyla şeyhülislamın pek çok yetkisi bulunmakla beraber onun yetki alanına giren bütün kurumlarda güç zafiyeti var. Sadece teşrifattaki yerine bakarak güç anlamında etkin bir yerinin olduğunu söylemek mümkün mü acaba?

Sunumumda bir takım tarihi kabullerden bahsettim. Bunlardan birincisi XIX. yüzyılda ilmiye teşkilatının -buradan kastettiğim de kadılık teşkilatı- ve medreselerin kendi haline terk edildiğiydi. Ben bu genel kanaatin doğru olmadığını düşünüyorum. Çünkü bu, ilmiye teşkilatına

has bir olay değildir. Osmanlının yaşadığı büyük dönüşümle alakalı bir durumdur. Mevcut müesseseler ıslah edilirken ihtiyaçlara binaen yeni kurumlar da kuruluyor. Yani mekteplerin açılması yeni ihtiyaçlara binaen yapılan çalışmalardır. Bunlar ilmiye sınıfına bir ders vermek için yapılmış şeyler değildir. Esas itibarıyla öyle olmuş olsaydı, medreseler üzerinde pek çok ıslah çalışması var, bu ıslah çalışmaları olmazdı. Örneğin kadı yetiştirmek üzere Mekteb-i Nüvvab adında bir mektep açılmazdı. Bu bir medresedir, ancak klasik medrese bina ve mefruşatından farklıdır. Esasen mevcut ihtiyaçlara binaen açılan bu okul daha sonra Muallimhane-i Nüvvab ve Medreset'ül-Kuzat adını alacaktır. Dolayısıyla medreselerin kendi haline terk edildiği kanaatini çok doğru bulmuyorum. Eğer bir miktar kendi haline bırakılmışlık varsa da bu medreselerin kendine has tesis ve işleyişiyle alakalıdır.

Şeyhülislamın güç kaybına gelince, III. Selim döneminde şeyhülislam seçilirken padişah pek çok şeyhülislam adayı için şu adam işe yaramaz, şu adamdan iş çıkmaz diyerek eleştiriyor. Bu dönemde de iktidar, güç ve muhalefet ilişkisi çerçevesinde şeyhülislamlar ya yeniçeri taraftarı ya da yenilikçi. Şeyhülislam adayları da aslında taraftarı oldukları güç ve iktidardan yana. Evet, şeyhülislam bazen muhalefet taraftarı olabiliyor, ama çoğunlukla iktidar-güç ilişkisi çerçevesinde şeyhülislam olunuyor. Mesela III. Selim devrinde Şeyhülislam Ataullah Efendi yeniçeri taraftarıdır ve yeniçeriler muktedir olduklarında onu başa getirirler. Ömer Hulusi Efendi yenilikçidir. Yenilikçiler güç kazandığında da Hulusi Efendi'nin şeyhülislam atanmasını sağladılar. Dolayısıyla bu dönemdeki şeyhülislam atamaları kimin muktedir olacağıyla alakalıdır. Esasen bir ekip çalışması vardır ve o ekibin bir parçasıdır şeyhülislamlar.

II. Mahmut ise daha önce bir şekilde azlettiği şeyhülislamı üzerinde etkin bir güce sahip Halet Efendi bertaraf edilmesinden sonra yeniçeriliğin ilgasının müzakere edildiği meşverete çağırıldığını görüyoruz. Bu durum, II. Mahmut'un bu şeyhülislamı azletirken kendi isteği ile azletmediği, siyasi ortam gereğince azlettiği kanaatini uyandırmaktadır ki, hem yeniçerilerin ilgasında bunları meşveret meclisine çağırıyor hem de daha sonra bunları sırasıyla şeyhülislamlık görevine getiriyor. Bunlardan sonra gelen şeyhülislamlar (Mekkîzade Şeyhülislam Asım Efendi, Arif Hikmet Beyefendi, Meşrebzade Arif Efendi -ki büyük bir reformcudur-, Saadetin Efendi) da esasen şeyhülislamlık görevine atan-

madan önce Tanzimat döneminde yapılan bütün reformlarda görev alan bürokratlardır. Yani Arif Hikmet Bey Rumeli'nin teftişinde, Meşrebzade Anadolu'nun teftişinde bulunmuş bürokratlardır. Şeyhülislamlığa atanan kişiler kadiaskerlik görevinden gelmeleri itibariyle ve Tanzimat'tan önce Divan-ı Hümayun'daki bütün meşveretlere katılmaları dolayısıyla devletin hem iç işleri hem de dış işleri hususunda malumat sahibidirler. Dolayısıyla şeyhülislam olan kişiler sıradan insanlar değil, tecrübeli bürokratlar ve devlet adamlarıdır.

Geldikleri muhit itibariyle de Tanzimat döneminin ilk şeyhülislamları İstanbul menşelidir. Bürokrat ailelerin çocuklarıdır ve elit bir aileden gelmektedirler. II. Mahmut'un atadığı şeyhülislamılar ile Tanzimat'ın birinci dönemindeki şeyhülislamılar reformisttirler. Ancak, Tanzimat'ın ikinci döneminde - özellikle Abdülaziz'in saltanatının ikinci yarısından sonra - şeyhülislamılar genellikle padişah hocalığı, padişah imamlığı ya da başka türlü bir ilişki biçimiyle başa gelmişlerdir ve genel olarak taşra menşelidirler. Sonuç olarak, şeyhülislamılığın etkisinin azalmadığını, bu büyük dönüşüm içerisinde sadrazamla eşit düzeyde Meclis-i Vükela'da temsil edildiklerini görüyoruz. Meşveretlere katılmamış olsa bile ülkenin en önemli meseleleri mutlaka ona danışılıyordu ve onun görüşü alınıyordu. Dolayısıyla Osmanlı bürokrasisinde ihmal edilemez bir devlet adamıydı şeyhülislam.

İşin şu tarafı da var, ulema yönü bir kenara bırakıldığında şeyhülislamın bürokrasi açısından bir değişimi, dönüşümü var. Şeyhülislam önceki dönemlerde divana üye olmadığı için bir bağımsızlığı söz konusu. Ama sonraki dönemde alternatif bir ulema modeli ortaya çıkması gerekirken artık bürokratlaşıyor şeyhülislam...

Osmanlı Devleti'nin tesisinden itibaren fetva verme vazifesini deruhte edenler, bir diğer ifadeyle şeyhülislamılar birer bürokrat olarak hizmet verdiler. Ayrıca daha sonraki dönemlerde Anadolu ve Rumeli kadiaskerlerinden birisi şeyhülislam olarak atanıyor. Kadiaskerler divanda en üst düzeyde yargı işlerine bakıyorlar, gerektiği zaman elçilerle görüşmelere katılıyorlar ve mükâleme meclislerinde görev alıyorlardı. Dolayısıyla bunlar İslam hukukunu ve dolayısıyla Osmanlı hukukunu en iyi bilen kişiler olarak hukuk danışmanlığı vazifesini yapıyorlardı.

Böyle bir tecrübeye sahip birer bürokrat olan kadıaskerlerden biri de şeyhülislam atanıyordu. Şeyhülislam ise yine bürokraside ancak daha farklı bir statüde ve konumda Osmanlı hukukunun en üst yorumcusu ve icihad yapabilme hakkına da sahip tek bürokrati olarak görev yapıyordu. Bunun anlamı başlangıcından itibaren şeyhülislamların esasen en üst seviyede birer hukuk danışmanı-bürokrat ve devlet adamı olarak istihdam edildiğidir.

Ulema kavramı ise hangi statüdeki grupları ve kimleri kastettiğinize bağlı olarak değişebilen çok genel ve müphem bir kavramdır. Bu kavramın kullanım pratiğinde de bunları görmek mümkündür. Ulema derken neyi kastediyorsunuz? Ulema kimdir? Pek çok çalışmada bunlar belirgin bir şekilde tasvir edilmez. Osmanlı Devleti'nde dini işlevler ve fonksiyonları bakımından iki ayrı kategoriden bahsedebiliriz. Bunlardan birincisi tarik-i ilmiye dediğimiz ilmiye sınıfı, diğeri ise turûk-ı aliyeye olarak ifade ettiğimiz tarikatlardır. Özellikle yabancı akademisyenler bu iki yapıyı veya mensuplarını benzer argümanlar için kullanmaktadır.

Yani şeyhülislam, rical-i ilmiye, selâtin cami imamı, normal cami imamı, müftüler, kadılar, müderrisler, medrese talebeleri ve diğerleri aslında farklı birer statü ve sosyal muhiti olan gruplardır. Dolayısıyla ulema genellemesiyle kimin neyi ifade etmek istediği açık şekilde belirtilmelidir. Eğer bu kavramla neyi ve kimleri kastettiğimiz tam olarak tanımlanmazsa ki yapılan bazı yerli ve yabancı çalışmalarda bunu görmek mümkündür. Çok ciddi değerlendirme hatalarının yapılması söz konusu olmaktadır.

Esas itibarıyla benim çalışmamda merkeze koymak istediğim tarik-i ilmiye dediğimiz ilmiye sınıfının en üst zümreleri olan rical-i ilmiyedir. Rical-i ilmiye; Anadolu ve Rumeli kadıaskerleri ve payelileri, Mekke payelileri ve İstanbul payelilerinden oluşur. Osmanlının üst düzey ilmiye sınıfı bunlardır. Bunun altındakiler daha alt kademelerdeki zümrelerdir. Bu alt zümreler ile üst zümreler hem statü hem de görev, bilgi ve görgüleri bakımından birbirlerinden ayrılırlar.

Tanzimat sonrasıyla Tanzimat öncesinde, birçok yetkinin şeyhülislamda birleşmesi şöyle de yorumlanabilir mi? İlmiye sınıfı ile diğer sınıflar Tanzimat öncesinde farklı kollarda akarken daha sonra tek bir ırmak olarak mı akmaya başladılar? Diyelim ulema kendi başına akan bir ırmaktı, devlet de kendi başına akan bir ırmaktı. Evet, güç ilişkisinin ge-

rektirdiği kadarıyla ilişkileri vardı ama en üst düzeyde belki ciddi bir münasebet olup, altta hiçbir münasebet yoktu. Kendi başına, kendi dinamikleriyle akan bir süreç vardı. Sonraki dönemde meydana gelen değişimler acaba tüm bu kolların devletle birlikte akması anlamına gelebilir mi? Bir de devlete ne kadar bağımlı ne kadar, bağımsızlar ve süreç içerisinde ne kadar bağımlı hale geliyorlar?

Osmanlı Devleti'nde gerek bürokraside gerekse hukuk ve eğitim alanında Tanzimat öncesi ve sonrası dönemler arasında büyük farklar vardır. Bu iki dönem klasik ve klasik sonrası dönem olarak tarif edilebilir. Birinci dönemde idari yapılanma ilmiye, kalemiye ve seyfiye şeklinde üç temel sınıfa ayrılmıştı. Ancak birbirlerine de geçişler isteğe ve belli şartlara bağlı olarak söz konusuydu.

Birinci dönem esasen efendiler devridir, ikinci dönem ise kurumlar devridir. Mesela birinci dönemde atanan bir şeyhülislam kendi konağını resmi daire olarak kullandığı gibi maiyetini de kendi atamakta ve maaşlarını vermekteydi. İkinci dönem ise sabit bir devlet dairesinde memur ve diğer çalışanlarının görevlerine devam ettikleri bir makama atanması söz konusudur. Hukuk ve eğitim alanında da yeni mahkeme ve mektepler açılarak ihtisaslaşma, kurumlaşma ve yeniden yapılanma söz konusu olmuştur. Bu yeniden yapılanma süreci bir zihniyet dönüşümünü de göstermektedir. Ancak Osmanlı reformunun mahiyeti ve bu zihniyet dönüşümü bu devrin tüm kurumlarının doğru bir şekilde tasvirinden sonra izah edilebilecek ciddi bir problemdir.

Esasen klasik dönemde üç sınıf olarak şekillenmiş olan idari sistem kurumlaşma, ihtisaslaşma ve yeniden yapılanma sürecinde yeni bir hal almıştır. Bu ikinci dönem birinci döneme kıyasla her yönüyle daha merkezidir ve merkezi otorite her alanda kendini hissettirir. Bu dönem Osmanlı Devleti'nin geleneksel imparatorluk modelinden modern devlete geçiş sürecidir.

Hukuk mekteplerinin mezunları çoğalıp serpilmeden önce naipler, Nizamiye mahkemelerinde hakim olarak kullanılıyor. Fakat daha sonra Mekteb-i Hukuk mezunları çoğalınca bir şekilde onların yerini alıyor ve şer'îye mahkemeleri de giderek yok oluyor. Peki, naiplikten hakimliğe geçiş sürecini nasıl açıklıyorsunuz? Mesela Medreset'ül-Kudatın tam olarak hangi yıllarda devam etti ve Medreset'ül-Kudatın ders programı nedir? Yani, Mekteb-i Hukuk'la rekabet edebilecek seküler hukuk nosyo-

nu alabiliyorlar mıydı burada, yoksa tamamen klasik medrese usulüyle mi eğitim yapılıyordu? Ve bu süreç nasıl gelişti? Nasıl, şer'îye mahkemeleri giderek sıfırlandı ve Nizamiye mahkemeleri çoğaldı?

Nizamiye mahkemelerinin tesisine kadar da örfî hukuk var. Bunun dışında her cemaatin kendi mahkemesi var, nezaretlere bağlı mahkemeler var. Dolayısıyla Tanzimat'tan önce de Osmanlı Devleti yargı açısından sadece şer'î mahkemelere sahip bir yapıya sahip değildi. Tanzimat'tan sonra yeni ihtiyaçların ortaya çıkardığı Nizamiye mahkemelerinde ise *Mecelle* (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye) ile hükmediyordu. Bu, Osmanlı'nın bir anlamda medenî hukukuydu. Ama onun da kaynağı İslam hukukuydu. Bunun dışında belli alanlar için kullanılan ve batıdan aynen iktibas edilen kanunlar da vardı.

Medresetü'l-Kudat'ın ders programı da bir müddet sonra, hem medeni hukuk hem de seküler dediğiniz bütün hukuk normlarını içermeye başladı. Dolayısıyla Medresetü'l-Kudat'tan mezun olanlar sadece şer'î hukuku bilen kadılar değil, diğer hukuk derslerini de bilen kadılardı. Bu kadılar Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar hem Şer'î hem de Nizamiye mahkemelerinde başarıyla görev yaptılar.

Tanzimat devrinde kurulan ve hem Şer'îye mahkemelerini hem de Nizamiye mahkemelerini denetleyen Müfettiş-i Hükkamları şeyhülislam atardı. Yani Osmanlı'nın geleneksel imparatorluktan ve onun kurumlarından modern devlete ve kurumlarına tedrici bir geçişi söz konusudur. Son dönemde yapılan çalışmalar modern olan ile gelenekselin yan yana olabileceğini ve bunların daha önce sanıldığını gibi birbirinin alternatifi olmayabileceğini göstermektedir.

Siz medreselerin kendi haline bırakılmadığına dair delil olarak Medresetü'l-Kudat'ı öne sürüyorsunuz. Ama Medresetü'l-Kudat klasik anlamda medrese değil. Ayrıca medreselerin kendi haline bırakılması gerekmiyor. Bu, sosyal bir süreçtir. Bir de hangi yıllar tam olarak, ona bakmak gerekir. Bugün nasıl İmam-Hatiplere gidenlerin oranı azalıyor, o dönemde de insanlar demek ki medreseye gitmeyi yavaş yavaş bırakıyorlar. Bu illa ki devletin politikası olmak zorunda değil. Eğer medreseler bu şekilde metruk halde kalmasaydı, meşrutiyetten sonra hem men ihlah-ı medaris hareketleri olmazdı.

Ben medreselerin eğitim standartlarının çok iyi durumda olduğunu söylemiyorum. Demek istediğim, medreselerin kendi haline bırakıldı-

ğının doğru olmadığıdır. Medreselerdeki bozulmanın, yeni ihtiyaçlara cevap verememenin gereği olarak sadece son dönemde değil XVII. yüzyıldan itibaren ıslah çalışmalarının varlığını biliyoruz. Ancak Tanzimat'tan sonraki dönemde yeni şartlara ve ihtiyaçlara binaen yeni mektepler açıldı. Ancak bunlar ne medreselerin yerine ne de onların alternatifini olsun diye açıldı.

Medreseler zaten, bir program dâhilinde devletin kurduğu okullar değildi. Dolayısıyla bunlar geleneksel eğitim sisteminin ürettiği eğitim kurumlarıydı. Osmanlı toplumu bir bütün olarak medrese tesisini bir hayır işi olarak görür ve onu finanse ederdi. Yani cami, han, hamam ve dükkan gibi departmanlardan oluşan külliye'nin bir parçası olarak bir medrese de inşa edilebilir ve bunun finans kaynağı ile eğitim faaliyetleri ve derslerine dair şartlar da vakfiyede izah edilebilirdi. Bu bakımdan da mekân, program ve finans kaynağı olarak özerk denilebilecek bir yapıları vardı. Ancak müderris atamaları ve bunların teftişlerini, ders vekilleri ve şeyhülislamın görevlendirdiği büyük kavuklular, 6 ayda bir İstanbul'da yapılan mutad teftişlerin dışında, bir vukuat olduğu zaman da teftiş yapılıyor. Medresede asıl sorumlular ise müderrisler ve kapıcılarıdır.

Bu meseleye mektep-medrese ve talebe bakımından bakacak olursak tabii ki bir arz talep ilişkisi söz konusudur. Hem aileler ve hem de talebeler kendi geleceklerini temin etmek için daha modern, daha iyi programa sahip ve daha iyi ücret ve iş bulabilme imkânı sağlayacak okulları tercih edeceklerdi. Bugün bile ülkemizde bu böyledir. Mektep ve medrese noktasından meseleye bakarsak da program, bina, tefrişat ve diğer pek çok özellikleri itibariyle farklı yapılara sahip iki ayrı eğitim yapısını aynı şeylermiş gibi kıyaslayamayız. Çünkü medreseler geleneksel imparatorluk kurumları iken esasen bir medrese olan Mekteb-i Nüvvab veya sonraki adıyla Medresetü'l-Kudat ile diğer yeni kurulan mektepler de modern devletin gereği olan okullardı. Ancak klasik medreseler gerek tesis ve gerekse ders program ve pratikleri bakımından mekteplerden farklıdır. Bu farklar dikkate alınmadan yapılacak değerlendirmelerin sağlıklı olamayacağı kanaatindeyim.

Teşekkür ederiz.

